

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક
રમણ સોની

દીપોત્સવીના

અઢળક શુભેચ્છાઓ

અને

નૂતન વર્ષનાં

હાર્દિક અભિનંદન

Preserve and spread Gujarati literature through digitization

એકત્ર ફાઉન્ડેશન
સંચયન -ઈ-સામયિક

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

135 Tradition Pkwy
Flowood, MS 39231 - USA
email : atulraval@ekatrafoundation.org
phone: 704-756-1325

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

એકત્ર-સંયોજક: મુદિતા વિદ્રોહી

mudita@ekatrafoundation.org

સંપાદક : રમણ સોની

૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, જૂનો પાદરા રોડ
વડોદરા ૩૯૦૦૧૫

e-mail : ramansoni46@gmail.com
phone : 91-9228215275

મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની

લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ

NAVIGATION નેવિગેશન

અનુક્રમમાંની કોઈપણ કૃતિ - કવિતા,
વાર્તા, વ. -પસંદ કરીને તમે જોવા ઇચ્છતા
હો તો અનુક્રમની એ વિગત પર માઉસ
મૂકીને ક્લિક કરવાથી સીધું જ એ પાના
પર જઈ શકાશે.

www.ekatramagazines.com

અમારી પ્રવૃત્તિઓનું એક નવું સોપાન

ઈ-મેઈલના માધ્યમથી અમે એને
તમારા સુધી પહોંચાડી રહ્યા છીએ.
જેને જેને 'સંચયન' મેળવવામાં રસ હોય એમના
ઈ-મેઈલ અમને જણાવશો

સૌ મિત્રો એને અમારી વેબસાઈટ

પર પણ વાંચી શકશે
તમારાં સૂચનો અને પ્રતિભાવો
જરૂર જણાવશો

અમારાં સૌનાં
email અને સરનામાં અહીં મૂકેલાં જ છે.
આભાર અને સ્વાગત

સંચયન ૮

અનુક્રમ

સંપાદકનું કથન ૫	કાવ્ય-આસ્વાદ(લગ્નગીત) ૮
હોઠ (કાવ્ય) ૧૨	કેમ છો? સારું છે! (હળવો નિબંધ) ૧૩
વૃક્ષ-વિસ્ફોટ (કાવ્ય) ૧૮	જુમો ભિસ્તી (વાર્તા) ૧૯
અડવો (કાવ્ય) ૨૨	ભૂમધ્યની ભીતરમાં (પ્રવાસ) ૨૩
કહેશે (કાવ્ય) ૩૦	ઈંગ્લીશ! ઈંગ્લીશ! (ભાષા-સ્વાદ) ૩૧
હજી વ્હાલ કરે છે (કાવ્ય) ૩૬	ડૉક્ટર અને દરદીનો સંબંધ (લેખ) ૩૮
‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ ૪૩	આ અંકના લેખકો ૪૨
	Clever Illustrations ૭

વિશે-

ઉત્પલ પટેલ ૮	હેમેન શાહ ૧૨
પુ.લ.દેશપાંડે ૧૩	અરુણા જાડેજા ૧૩
રાજેશ પંડ્યા ૧૮	‘ધૂમકેતુ’ ૧૯
હરિકૃષ્ણ પાઠક ૨૨, ૩૬	ભારતી રાણે ૨૩
રઈશ મણિયા ૩૦	દિગ્વીશ મહેતા ૩૧
કિરણ શિંગલોત ૩૮	રમણ સોની ૫

Evan Robertson ૭, ૧૧, ૧૭, ૨૯

સંપાદકનું કથન – રમણ સોની

સહૃદય મિત્રો

સંવત ૨૦૧૧ના નવા વર્ષમાં પ્રવેશના પ્રસંગે સૌને પ્રસન્ન મૈત્રીભરી શુભેચ્છાઓ !

ભાષા – નાગરી હોય કે તળપદી હોય, જાહેર વક્તવ્યની હોય કે બે જણ વચ્ચેની અંગત ગોષ્ઠીની હોય, હરખથી ‘આવો’ કહેનારની હોય કે કટાક્ષથી ‘પધારો’નો ટોણો મારનારની હોય – એનો પોતાનો એક સ્વાદ હોય છે, કેવળ અર્થ જ નહીં, એના મર્મનો એક ખાસ સ્વાદ!

એના વ્યાપક વપરાશની પણ એક આવી જ આગવી ઓળખ હોય છે.

પણ હવે તો આપણે ભાષાને માત્ર સંક્રમણનું સાધન – means of communication જ માનીને પાણી-પાતળી કરી નાખી છે. સાધનનું ‘ચલણ’ કેવું ને કેટલું છે એને આધારે જ આપણે ભાષાનું ‘મૂલ્ય’ આંકીએ છીએ. એટલે જ, ગુજરાતીને હડસેલીને અંગ્રેજી તરફ ધસીએ છીએ – ગુજરાતીને સાથે રાખીને પણ અંગ્રેજી તરફ જવાય, સારી રીતે જવાય એ જાણે કે આપણને સમજાતું નથી.

અરે હવે તો ‘હાજર સો હથિયાર’ એ મુજબ ભાષા આપણે માટે માત્ર સાદું હાથવગું ઓજાર જ છે. જુઓને આપણી smsની ભાષા : રોમન(અંગ્રેજી) લિપિમાં ગુજરાતી ભાષા ! tame sanje avo chho ne. અરે, c h h o એમ ચાર અક્ષર શું કરવા વાપરવા ? એટલે ઘણા લખે છે - kem 6 ? 6 એટલે છો (ચાર, પાંચ, છો...). શેરડીના રસવાળો શેરડીના સાંઠાના સાવ કુચ્ચા કાઢી નાખે છે ને , એમ ભાષાના રસ વિનાના કૂચામાં આપણે રસ લઈ રહ્યા છીએ !

એટલે કે ભાષાની સંવેદનશીલતા, એની મજા, એનો સ્વાદ આપણામાંથી ઓછાં ને ઓછાં થતાં જાય છે. કેટલાક દલીલ કરે છે કે હવે તો, માર્કેટને ધ્યાનમાં રાખીને જ, અંગ્રેજી માધ્યમમાં પોતાનાં સંતાનોને ભણાવવાનું વલણ વધ્યું છે. એ

સાચું હશે. પણ મને તો એમાં, ભાષામાત્રમાંથી ભાષા તરીકેનો આપણો રસ ઊડી ગયો છે, એ કારણ લાગે છે. પોતાને સરખું અંગ્રેજી આવડતું નથી એવી ગુજરાતી માતા પોતાના બાળકને માત્ર અંગ્રેજી તરફ જ ઘસડે છે – બાળકે ‘એપલ’ કહેવાનું, ‘સફરજન’ નહીં બોલવાનું (કેમકે, ‘સફરજન’ બોલવાના લોચામાં ક્યાંક ‘એપલ’ બોલવાનું ભૂલી જવાયું તો ? – એવી એને ફડક છે.) નથી અંગ્રેજી સરખું થતું, નથી ગુજરાતી સરખું થતું. ગમે એમ કરીને લઘુત્તમ, ખપપૂરતો અર્થ પહોંચવો જોઈએ. પુલ પસાર કર્યો એટલે ગંગા ન્હાયાં ! પછી ભલે એ પુલ તૂટી પડો... –એવું વલણ બંધાતું જાય છે.

શબ્દનો, લયનો, અવાજનો પણ જાદુ છે, કોઈપણ ભાષામાં – એવી સમજ અને સંવેદનમાંથી આપણે દૂર ભાગતા જઈએ છીએ. નવરાત્રિમાં સરસ હલકથી ગરબા ગવાય છે – ને ઝિલાય છે પણ એ બધું ઉત્સવના, આજે તો સમજાય એવો શબ્દ છે ‘ફેસ્ટિવલ’, એ ફેસ્ટિવલના ભાગ રૂપે કરીએ છીએ. દયારામની ગરબીમાં ‘લોલ બોલતાં જ અરુણ અધર ઓપતા રે લોલ’ એમ આપણે લલકારીએ છીએ ખરા, પણ એમાં શબ્દનું, અવાજનું, રમણીય દશ્યનું જે સૌંદર્ય છે એ પિછાણવા આપણે અટકીએ છીએ ખરાં?

ભાષાની આ સુંદરતા કંઈ સાહિત્યમાં જ છે એવું નથી, બોલચાલની ભાષામાં પણ છે. પણ બોલચાલનાં સ્વાદ-સૌંદર્યથી આપણે દૂર જવા માંડ્યા છીએ ત્યારે સાહિત્ય જ આપણને ભાષાના મૂળ ધબકાર સુધી લઈ જઈ શકશે. એ કાલિદાસની કે શેલીની, નરસિંહની કે ઉમાશંકરની કવિતા હોય કે શેક્સ્પિયર કે આય્નેસ્કોનું કોઈ નાટક હોય કે મોન્ટેઈનનો કે સુરેશ જોશીનો નિબંધ હોય – એની ભાષાભાતો અખૂટ આનંદ આપી શકે એમ છે.

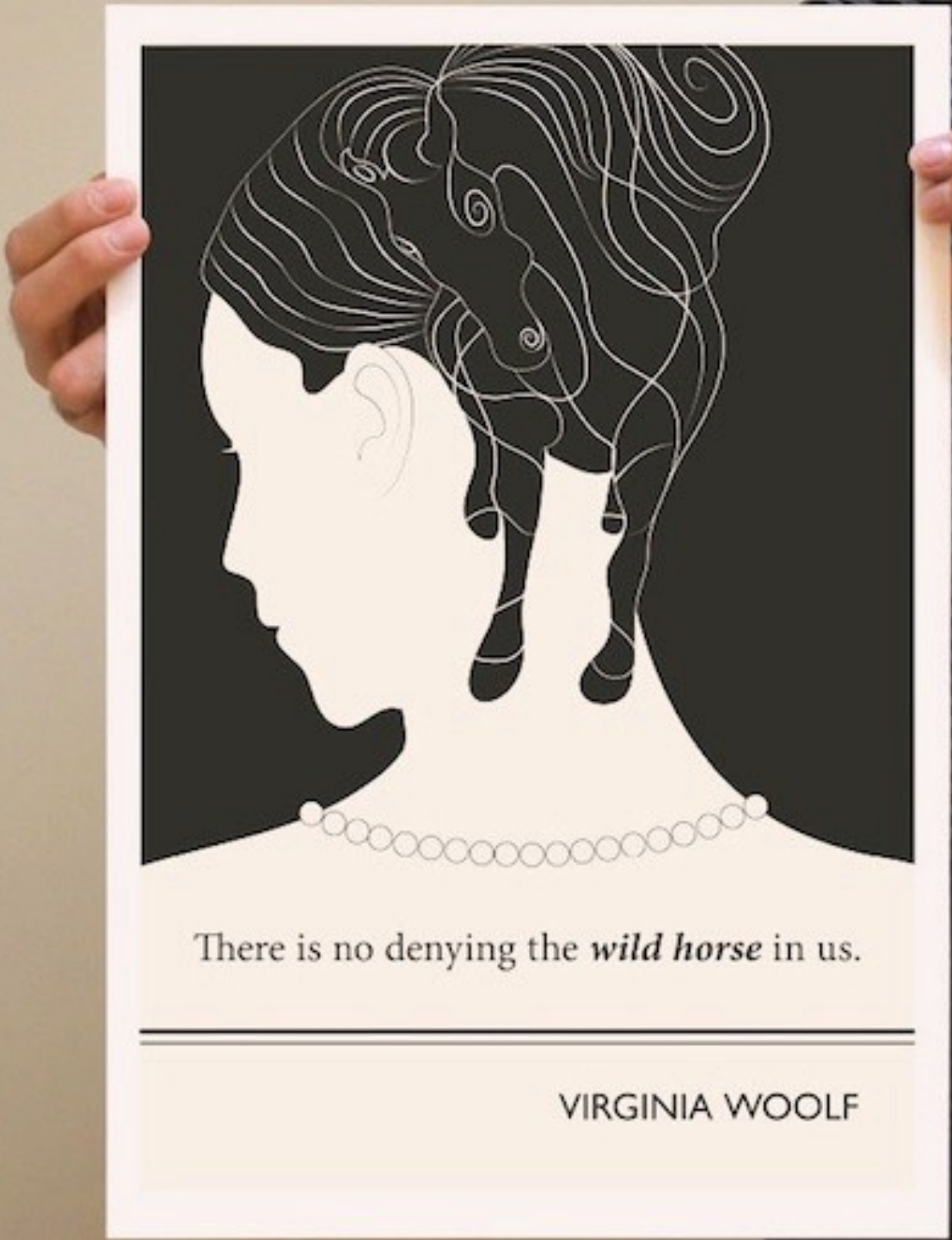
સાહિત્યકૃતિના વાચનમાંય, કેવળ આંખો ફેરવીને જ નહીં, પણ જરા શબ્દોને અડીઅડીને, સૂંઘીસૂંઘીને, સાંભળીસાંભળીને આગળ વધવાનું હોય છે. કવિતા હોય કે નિબંધ-પ્રવાસ-નાટક-વાર્તાનું ગદ્ય હોય – લેખકનો અવાજ સાંભળતાં સાંભળતાં વાંચવાની જ લિજ્જત.

આ અંકમાંથી, દાખલા તરીકે, બે જ દષ્ટાંતો લઈએ તો – અંગ્રેજી કેવી રીતે શીખવું એની વાત કરતાં કરતાં દિગ્ગીશ મહેતા ભાષાના કેવા કમનીય વળાંકો આપણને બતાવે છે; તથા પુ.લ.દેશપાંડેના ‘કેમછો? સારું છે !’ માં શબ્દાર્થ-લીલાનું કેવું ગૂંથણ દેખાય છે, ભાષાના લય-લહેકાઓનું કેવું ગદ્ય-સંગીત સંભળાય છે – એ જોઈએ, બલકે સાંભળીએ તો જ એ રસનું પાન વધુ મધુર બની રહેશે.

ભાષા-રસનું પાન કરતાં કરતાં સાહિત્ય-રસનો આ સ્વાદ લઈ શકાશે, વધુ તાજગીથી, વધુ તૃપ્તિથી.

તો, એવી અઢળક શુભેચ્છાઓ સાથે

રમણસોમી

Clever Illustrations

The New York-based graphic designer Evan Robertson has taken some of the cleverest lines written by famous authors and turned them into wonderful posters.

કાવ્ય- આસ્વાદ

શેરડીઓમાં ઊડે ઝેંણી સેર

શેરડીઓમાં ઊડે ઝેંણી સેર,
શેરડીઓમાં ઊડે ઝેંણી સેર;
હાટોંમાં ઊડે દોઢા દારૂડા, હો રાજ !

કિયો ભઈ ઉડાડે ઝેંણી સેર;
કિયો ભઈ ઉડાડે દોઢા દારૂડા, હો રાજ !

પૂંજોભઈ ઉડાડે ઝેંણી સેર,
પૂંજોભઈ ઉડાડે ઝેંણી સેર;
કર્શનભાઈ ઉડાડે દોઢા દારૂડા તે રાજ !

કાવ્યત્વથી ભર્યુંભર્યું
લગ્નનું લોકગીત

આસ્વાદ : ઉત્પલ પટેલ

સુંદરગઢ ગામમાં જવાનું થયેલું. હતો તો બપોરનો વખત. વરસાદ રહી ગયેલો. ભડકા જેવો ઝળાંહળાં તડકો નીકળેલો. તડકાનોય એટલો તાપ નહિ એવો અસહ્ય બફારો. ભારે ઊકળાટ. મોઢા પર રૂમાલ ઘસ્યા જ કરો. ઘસ્યા જ કરો. પરસેવો લુછાતોય જાય ને નવો ઉત્પન્ન થતો જાય. આજુબાજુ ચોપાસ હરિયાળાં ખેતરો. વેલાઓથી સજેલી વાડો. જમીનની ભીનાશ હજી સુકાઈ નહોતી. એવે સમે બે સ્ત્રીઓ જોડે બેસીને એકી સાથે એક લગ્નગીત ગાઈ રહી હતી. એ સ્ત્રીઓનો એકમેકના સૂરનો એક સૂર થયેલો એ કંઈ. કાન માંડ્યા તે માંડ્યા. કરશનભાઈની ચોપાડમાં પાણીનો પ્યાલો ક્યારે હાથમાં લીધો, ક્યારે પીધો, ક્યારે ખાલી કરીને પાછા આપ્યો તેની સરત જ ન રહી. કેમ કે કાન તો પેલા સૂર પર જ એકાગ્ર. પછી તો આ ગમતીલું આખું ગીત મેળવ્યુંય ખરું.

આ લગ્નના લોકગીતના ગાનની કેટલી વસ્તુઓએ મારા પર કામણ કર્યું ! એક તો એ કે એ સ્ત્રીઓનો ભરેલો, મીઠો કંઈ, બંનેનો એક બની રહેલો સૂર. બીજો એ કે એ ગીતનો ઢાળ. દ્રુત નહિ, વિલંબિત સૂર. ઊંચે લઈ જવાનો નહિ. પ્રથમ પંક્તિ બેવડાય. એનોએ ઢાળ

છતાં એ ઢાળ બેવડાય નહિ. બીજી વાર ગવાય ત્યારે એની એ જ પંક્તિનું ગાનમાં થોડુંક અવરોહણ થાય. સંગીતનું જ્ઞાન હોય તે તો સ્વરની આ ખૂબીને ભરપૂર માણી શકે. સાધારણ રસિક માણે તો ખરો પણ એ ગીત-ઢાળની ખૂબીનો ખુલાસો ન કરી શકે. ‘ડ’, ‘ઢ’, ‘ર’, ‘શ’, ‘સ’ – એ પાંચ અક્ષરોના નાદની એવી મિલાવટ સહજ રીતે થઈ છે કે આપણે ગીતમાં આલેખાતા આખા જીવંત દશ્યને જોઈ પણ શકીએ ને સાંભળીય શકીએ. એ નાદની મિલાવટને માણવા જેવી છે.

"શેરડીઓમાં ઊંડે ઝેંણી સેર,
શેરડીઓમાં ઊંડે ઝેંણી સેર;
હાટોમાં ઊંડે દોઢા દારૂડા, હો રાજ !"

લગ્નપ્રસંગની ધમાલ અહીં નથી વરતાતી. અહીં તો લગ્નના લહાવની પળો ચીતર્યા સરીખી ચિત્તમાં છવાઈ રહે છે. આ ફુલેકાનું ગીત છે એટલે એ શેરીમાં થઈને ફુલેકું પસાર થતું હોય. શેરીની બંને બાજુએ દુકાનો હોય વચ્ચે ચોક આવે. એમાં કંઈક વધારે દુકાનો હોય. ત્યાં ખરીદનારની આવનજાવન પ્રમાણમાં વિશેષ હોય. એટલે એને હાટ કે ચૌટું કહેવાતું. ચૌટામાં આજુબાજુ જગાની દષ્ટિએ મોકળાશ હોય. એટલે ચાલુ ફુલેકે ત્યાં ફટાકડા ફૂટે. દારૂ પીવાની વાત અહીં છે જ નહિ. દારૂ ઊડવાની વાત છે. તરેહ તરેહના ફટાકડા ફૂટે એથી એને દારૂ ઊંડે એમ કહ્યું છે. દોઢા એટલે તો દોઢગણા. અહીં શેરી એક, પણ લોકકવિએ એને ગાઈ બહુવચનમાં. દારૂ ઊંડે તેને એકવચનમાં ઉલ્લેખી શકાય પણ તેનું બહુવચન કર્યું, દારૂડા. અને તે પણ દોઢા. દારૂગોળાની ‘ઠારમઠોર’ દાખવવા ‘દોઢા દારૂડા’ જેવો ઉચિતતમ શબ્દપ્રયોગ થયો છે. આપણે જોયું કે શેરી એક પણ એનું બહુવચન કર્યું. – શેરીને શોભાવવા એનું લાડવાચક રૂપ થયું ‘શેરડી’ અને એનું પાછું બહુવચન, ‘શેરડીઓ’! આ ‘શેરડીઓ’માં ઝીણી ઝીણી ધૂળ ઊંડે છે. આ શબ્દોથી ધૂળ ઊડી રહી છે તેનો અનુભવ થાય છે. ફુલેકામાં કેટકેટલા લોકો ચાલી રહ્યા હોય ! એ વાહનમાં ન હોય. એ ચાલતા જ હોય. તેમની અલગ અલગ સામટી ચાલથી જે ધૂળ ઊડી રહે તેને ‘ઝેંણી સેર’ જેવું રૂપકડું શબ્દાંકન તો લોકકવિ જ કરી શકે ! એમાં ભળે હાટોમાં ઊડતો દારૂ. હાટ પણ આમ તો એક જ, પણ એની વત્તાઈ દાખવવા તેનું પણ લોકકવિએ બહુવચન કર્યું. તેથી ફુલેકાનું એક દશ્ય સરજાય છે ને વાતાવરણ પણ રચાય છે. ઉપાડની પહેલી કડીથી જ, આમ, ફુલેકાનો માહોલ ખડો થઈ જાય છે.

પહેલીના અનુસંધાનમાં જ બીજી કડી આવે છે. મોટે ભાગે એ જ શબ્દો, પણ ‘શેરડીઓમાં’ એ હુલામણો શબ્દપ્રયોગ એમાંથી બાદ થઈ જાય છે. અર્થ પામવા બીજી કડીમાં એની ભલે જરૂર નથી રહી છતાં એ શબ્દની નાદલીલા કડીમાંથી બાદ થઈ જાય છે.

‘શેરડીઓ’માં ઝીણી ઝીણી ધૂળ ઊડી રહી છે એ શેને લીધે છે તેનો ખુલાસો આપણે ઉપર કર્યો. લોકકવિ તો એ વસ્તુને અધ્યાહાર જ રાખે છે. તેમાં જ એની ઓર મઝા પણ રહેલી છે. ‘ક્રિયો ભઈ ઊંડાડે ઝેંણી સેર’ એ તો એ ‘ક્રિયાભઈ’નો વટ પાડવા કહ્યું. એ ‘ક્રિયાભઈ’ કોણ એ ત્રીજી કડીમાં આવે છે પણ ‘ઝેંણી સેર’ (‘ઝેંણી ખેહ’ – એમ પણ ગાઈ શકાય. એનો અર્થ પણ ધૂળ કે રજ થાય.) તો ફુલેકામાં થઈ રહેલી સામટી ચાલથી જ ઊડી રહે છે. જોકે લોકગીતમાં ફુલેકાનો ઉલ્લેખ નથી પણ ફુલેકામાં જ આ ગીત ગવાય છે અને પ્રથમ લગ્નઅવસરનો જે માહોલ ખડો થાય છે તે ફુલેકાનો જ છે. લગ્નઅવસરના જે પ્રસંગો હોય છે તેમાં ફુલેકું (ફુલેકા માટે ‘વરઘોડો’ શબ્દ યોજી શકીએ, પણ એમાં વર અને તેની પાછળ ઠીક ઠીક ભીડ હોય. ઘોડો હોય તે જરૂરી નથી.) મહત્ત્વનો પ્રસંગ છે. વર જાન લઈને પરણવા સાસરીમાં જાય તેની ઠીક પહેલાંનો આ પ્રસંગ છે.

પૂજોભઈ (પૂજાભાઈ) 'ઝેણી સેર' ઉડાડે ને કરસનભાઈ 'દોઢા દાડુડા' ઉડાડે એમ ગાવાનો મતલબ જેને ઘેર લગ્ન હોય તે પરિવારના મહત્ત્વના સભ્યોને જરા ઊંચે ચડાવવાનો છે, કહો કે પાનો ચડાવવાનો છે, તેમને પ્રસંગનો લહાવો પહોંચાડવાનો છે. એથી એમાં થોડો ભળતો વિનોદ - અને એને લઈને છવાતો જતો, બેવડાવો જતો આનંદ પ્રસંગને ખુશીના ચાર ચાંદ લગાવી જતો.

પ્રસ્તુત ગીતમાં કડીઓ ત્રણ જ છે, પણ હજુ આગળ ચોથી કડી પણ ગવાય જ. અને ચોથી કડી તરીકે પહેલી કડી જ ગવાય : 'શેરડીઓમાં ઊડે-' અને પછી, પાંચમી કડી તરીકે બીજી કડી ગવાય ને છઠ્ઠી કડીમાં નામો બદલાય. જેમ કે -

"નાથોભાઈ ઊડાડે ઝેણી શેર,

નાથોભાઈ ઊડાડે ઝેણી સેર;

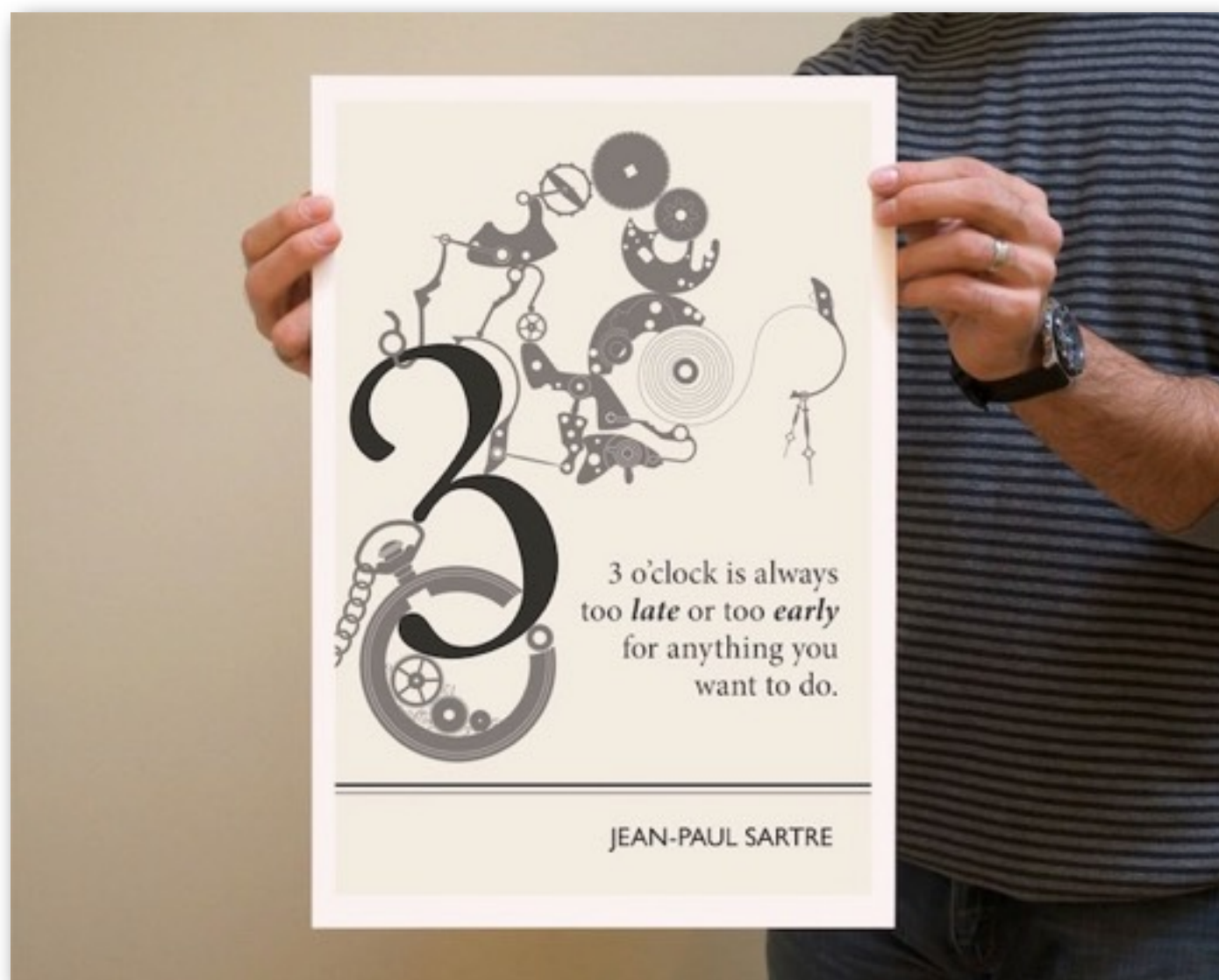
ખેમોભાઈ ઊડાડે દોઢા દાડુડા, હો રાજ!"

પાછી અનુક્રમે સાતમી ને આઠમી કડીઓમાં પહેલી અને બીજી કડી પુનરાવર્તિત થાય. આમ નામો ઉમેરાતાં જા ય તેમ તેમ કડીઓ ઉમેરાતી જાય! લગ્નગીતની એક લાક્ષણિકતા એ છે કે એમાં એક, બે કે બહુ બહુ તો ત્રણ કડીમાં આલેખનની કલા આવી જાય છે. પણ એ એવી સબળ હોય કે ગીત ગવાતાં ગવાતાં જુદાં જુદાં નામો લઈને આગળ વધે ને તે રીતે ઠીક ઠીક લાંબું થાય તોપણ એ આખા ગીતમાં આલેખનની એ કલા એટલી જ વરતાય.

એક કડીને ટેકે બીજી આવે ને બીજીને ટેકે ત્રીજી આવે એ પ્રકારની લગ્નના લોકગીતની રચનામાં ગીતને યાદ રાખવાની કૂચી પણ રહેલી છે. પહેલી કડીની શબ્દરચના જ એવી છે કે એ ગવાય કે તરત બીજી કડી યાદ આવી જ જાય. પછી તો થોડા થોડા ફેરફાર સાથે આરંભની બે કે ત્રણ કડીઓ પુનરાવર્તન પામતી રહેતી હોય છે. પ્રસ્તુત ગીતમાં થોડાક તફાવત સાથે શરૂઆતની ત્રણ કડીઓ પુનરાવર્તિત થાય છે. પહેલી કડી જેમ ઉપાડી, જેમ ગાઈ તે જ ઢાળમાં બધી કડીઓ ગવાય છે. કડીના ઢાળની અંદર જ એવી ખૂબી હોય છે કે એમાં વિવિધ આરોહઅવરોહ ન હોવા છતાંયે એનું ગાન કર્ણપ્રિય બની રહે છે.

મોટા ભાગનાં લગ્નગીતોમાં કડીને છેડે 'રે લોલ' જેવો તાનપૂરક શબ્દપ્રયોગ નથી આવતો. જે અન્ય લોકગીતોમાં મોટા ભાગે આવે જ છે. લગ્નગીતોમાં કડીનો બંધ વળાય છે 'હો રાજ' જેવા તાનપૂરક શબ્દપ્રયોગથી. તેને આપણે ધ્રુવકડીને બદલે 'ધ્રુવશબ્દ' કહી શકીએ. ધ્રુવકડી તો આરંભની કડી જ બને. ક્યારેક ક્યારેક પહેલી ને બીજી એમ બે કડીઓ પણ ધ્રુવકડી બને, ક્યારેક ત્રીજી પણ બને છે. મૂળે તો આ લગ્નગીત ત્રણ જ કડીમાં સમાઈ જાય છે. લંબાણ તો નામોના ઉમેરણને લીધે થાય છે. ક્યારેક તો લગ્નગીતમાં પહેલી કડી જ અમૂલખ હોય છે. પછીની કડીઓ તો એને ટેકે ટેકે જ આગળ વધે છે. લગ્નગીતમાં ઢાળનું માધુર્ય ઘણું હોય છે ને પ્રથમ કડીમાં ભાવમાધુર્ય ને ભાવની સબળતા પણ હોય છે. તેને તૂંબડે આખું લગ્નગીત તરી જાય છે. નામો ઉમેરવાને લીધે ગીત લાંબું થતું જાય તોપણ કંટાળો ઊપજતો નથી.

લગ્નગીતની ખૂબી એ પણ છે કે તે ભૌતિક અભાવોને વરતાવા દેતું નથી. લગ્નના લહાવનો માહોલ રચવામાં એની મહત્ત્વ ભૂમિકા હોય છે.

કવિતા

કેવા છે આ હોઠ!

સ્મિત કરવાનું શીખવાડ્યું પણ રહ્યા ઠોઠના ઠોઠ!

રીતભાત કંઈ શીખે, બોલે, વાત કરે, પણ ના!

રંગબિરંગી ઉદ્ગારોનો વેશ ધરે, પણ ના!

આંખથી ઊતરે રંગ વગરનાં આંસુઓની પોઠ!

કેવા છે આ હોઠ!

હોઠ !

– હેમેન શાહ

પડોશીઓની સાથે ઊજવે ના કોઈ તહેવાર,

આંખકાનજીભ પાસે છે પણ ક્યાં છે કંઈ વહેવાર?

જગની પરવા ના રાખે, બસ એકબીજાની ગોઠ!

કેવા છે આ હોઠ!

સામે આવી ઊભા ત્યારે હોઠ ભરે ના હામ,

નક્કામી વસ્તુને તો પણ મળી ગયું એક કામ!

પળભરમાં એ બન્યા ગુલાબી ચુંબનનો બાજોઠ!

કેવા છે આ હોઠ!

હળવો નિબંધ

પુ. લ. દેશપાંડે

મરાઠી સાહિત્ય અને કલાજગતની સર્વતોમુખી પ્રતિભા ગણાયેલા પુરુષોત્તમ લક્ષ્મણ દેશપાંડે (૮.૯.૧૯૧૯ - ૧૨.૬.૨૦૦૦) હાસ્યકાર અને નાટ્યકાર હતા; ફિલ્મના પટકથા-લેખક, સંગીત-નિર્દેશક અને નિર્માતા હતા; નાટકના દિગ્દર્શક અને અભિનેતા હતા; વક્તા, મિમિકી કલાકાર - એમ એક કુશળ પરફોર્મર હતા.

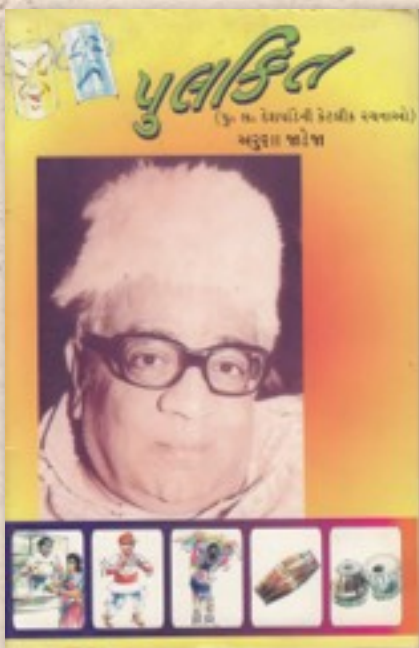
‘કેમ છો? સારું છે!’ અને એવા જ બીજા નિબંધોમાં પુ.લ.ની માર્મિકતા, રમૂજવૃત્તિ, જાણકારી, માણસના મનની પરખ એ બધું બરાબર સંયોજિત થઈને રસ-સમૃદ્ધ બને છે - અને એમની મરમાળી પ્રવાહી મરાઠી ગદ્યશૈલી અરુણાબહેન જાડેજાએ આ ગુજરાતી અનુવાદમાં મૂળના જેવી સહજતાથી ઊતારી છે.

કેમ છો ? સારું છે !

- પુ.લ.દેશપાંડે,

અનુ. અરુણા જાડેજા

મરાઠી ભાષાની વંશાવળીને શોભે નહિ એવા કેટલાક શબ્દો આ ભાષામાં છે તેમાંનો એક ‘સારું’ શબ્દ છે. આમ તો તબિયતે કડેઘડે એવી આ ભાષામાં આવો પાંડુરોગી શબ્દ કઈ રીતે આવી ગયો એ તો રામ જાણે ! આ શબ્દમાં કોઈ જ લિજ્જત નથી, નૂર નથી, ચોક્કસ એવો અર્થ નથી. કેટલાંક લોકોનાં નામ જેમ કોઈ પણ કમિટીમાં જોવા મળે છે અને આ નમૂનાએ જિંદગીમાં ચોક્કસ એવી કઈ ઊંચાઈ આંબી છે એ કોયડો તો ઊભો જ રહે છે, એવી જ રીતે કોટમાંથી અચાનક નીકળી આવતા વંદા જેવો આ શબ્દ અસંખ્ય ઠેકાણે ડોકાયા કરે છે. હવે પાછલા વાક્યમાંનો શબ્દનમૂનો જ લો ને. નમૂનામાં ભલે ને અતિશય બાઘાઈ કેમ ન હોય, પણ એક વ્યક્તિત્વ તો છે જ. નમૂનો કહીએ એટલે કાન દબાવીને, વાંચીચૂકી ટોપી પહેરેલો, વિશ્વેશ્વરની જેમ શરીરની બહાર દશાંગુલ લટકતાં હોય તેવો ડગલો પહેરનારો, ધોતિયાને હાથરૂમાલ તરીકે વાપરનારો, ખાખી કે છીંકણી રંગનું કોલર વિનાનું પહેરણ પહેરનારો, એમાંથી મેલખાઉ ધોતિયાનું દર્શન કરાવનારો અને તૂટી ગયેલા અંગૂઠાવાળી ચંપલ પહેરનારો, આંખોની અવળી છટા ધરાવનારો માણસ ફટાક દેતોક આપણી આંખ સામે આવીને ઊભો રહી જાય છે. પણ ‘સારું’, ‘સારો’, ‘સારી’, એવા શબ્દોથી આપણી આંખ સામે ચોક્કસ એવું કાંઈ જ ઊભું રહેતું નથી. ‘સારું’ એ વ્યાકરણમાં ભલેને વિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણ હોય પણ વ્યવહારમાં તો સાવ અવ્યય જ છે. આ શબ્દ વાપરવાથી આપણું કાંઈ જ ખરચાતું નથી. પોતાનો એવો કોઈ જ મત ન હોય એવા ‘રામાય સ્વસ્તિ રાવણાય સ્વસ્તિ’ કરનારાં લોકો જેવો, ભાષાસુંદરીના આ વિશાળ સંસારમાં ‘સારું’ એ એક અપક્ષ શબ્દ છે. અને તેથી જ જ્યારે આપણે ચોક્કસ એવું કાંઈ કહેવાનું ન હોય ત્યારે, ‘કેમ છો ?’ એવું પુછતાં ‘સારું છે.’ એવું કહીએ છીએ.

ખરું જોતાં તો, 'સારું છે' એટલે શું? – એવો જો કોઈ સવાલ કરે તો આપણી પાસે તેનો જવાબ નથી. આખાય વહેવારમાં 'કેમ છો ?' જેવો નકામો સવાલ અને 'સારું છે.' જેવો નકામો જવાબ બીજો એકેય નહિ હોય ! તોય આપણે આ સવાલ પૂછવાનું મૂકતા નથી અને લોકો પણ 'સારું છે.' એવો જવાબ આપવાનું ચૂકતા નથી.

શિષ્ટાચાર માટે થઈને કેટલાક વાક્યપ્રયોગ આપણે વાપરવા પડે છે. વયોવૃદ્ધ અને પૈસાદાર માણસ મળે તો સામાન્યતઃ આપણે એની ખબર પૂછીએ છીએ, "હાં તો બાપુસાહેબ, કેમનીક છે તમારી તબિયત?" એવી ચાવી ફેરવતાં જ ઉંમર વરસ સિત્તેર. પેન્શન રૂપિયા ૫૦૦, બધા દીકરાઓ કમાતા-ધમાતા, કરિયાવર વિના ઉકેલાયેલાં દીકરીઓનાં લગ્નો, આમ ખાધેપીધે સુખી એવા ચોકઠામાં બેસનારા બાપુસાહેબ ખુશ થાય છે અને પોતાની નિયમિતતા, મળસકે ઊઠી જવું, ઉષ્પાન, ત્રણ માઈલનો રપાટો, મૂઠીભર ઉગાડેલા ચણા-ઘઉં કે તેવો જ પ્રોટીનયુક્ત પદાર્થ વગેરે અનુપાન-હેવાલ સહિત પોતાની તબિયત હજીય કેવી સાબૂત છે તે ઠસાવે છે. આપણુંય સવાલ પૂછ્યાનું સાર્થક નીવડે છે અને બાપુસાહેબ પ્રસન્ન થાય છે. પણ 'કેમ છો ?' એવો સવાલ ફેંકો એટલે એ જ બાપુસાહેબ પાસેથી કેવો જવાબ મળે છે તે સાંભળો, 'સારું છે.' આ 'સારું છે.'-માં વહુની સુવાવડ આવી રહી છે, જમાઈરાજની પહેલી દિવાળી છે, કાલે કાલે જ લાવેલી વિટામિન 'બી'ની ગોળીઓ ખલાસ થઈ ચૂકી છે. ફિકરની આવી આવી અનેક તરફો વાગી ગયેલી હોય છે.(તરફો એટલે તંતુવાદમાં મુખ્ય તારની નીચે રણકવા માટે રખાતા તાર.)

'સારું છે.' નો અર્થ "એટલું ઠીક નથી, છે હવે ચાલ્યા કરે, ધકેલીએ છીએ, પત્યું" એવો જ થાય છે. હકારાત્મક ક્રિયાપદોમાંથી નકારની ઝીણી ઝીણી ઘૂઘરીઓ જાણેઅજાણે વાગી જતી હોય છે. એનું કારણ એ જ કે 'સારું છે.' શબ્દોને ઉત્સાહ સાથે લેણું જ નથી. એ માટે જવાબદાર છે 'કેમ છો ?' નો સવાલ. 'કેમ છો ?' એટલે શું ? કેમ છો ? 'તબિયતપાણી કેમનાંક ચાલે ?', 'ધંધાપાણી કેવાંક છે ?', 'નવો મકાનમાલિક કેમનોક છે ?' આવા સવાલોના તો કોઈ કોઈ જવાબો છેય ખરા પણ ખાલી 'કેમ છો ?' જેવા નીરસ સવાલનો જવાબ પણ એટલો જ નીરસ મળવો સ્વાભાવિક છે.

આ સવાલો હોવા માટેનાં કારણો પણ તેવાં જ છે. ફક્ત શિષ્ટાચાર ખાતરેય કાંઈક તો પૂછવું જ પડે. એટલા માટે પુછાતો આ સવાલ છે. મારું તો માનવું છે કે આ સવાલ આપણે, આજકાલમાં જ લાવ્યા છીએ. ઇતિહાસમાં તો કોઈએ કોઈને 'કેમ છો ?' એવું પૂછ્યાનો પુરાવો મળતો નથી. કારણમાં તો બાળપોથીથી માંડીને બી.એ. સુધીનો એનો એ જ ઇતિહાસ ભણતી વખતે કોઈ પણ મહાપુરુષે બીજા કોઈ પણ મહાપુરુષને 'કેમ છો ?' એવું પૂછ્યાનો દાખલો મળતો નથી. શિવાજી મહારાજે અફઝલખાનને, 'શું કેમ છો, ખાનસાહેબ ?' એવું પૂછ્યાનું સાંભરતું નથી કે મોટા બાજીરાવે છત્રસાલને 'કેમ છો ?' એવું પૂછ્યાનું સાંભળ્યું નથી. તો પછી આ વાક્યપ્રચાર આવ્યો ક્યાંથી ? મને લાગે છે કે શિષ્ટાચારનો આ રિવાજ તો આપણે ટોપાવાળાઓ પાસેથી ઉઠાવ્યો ! અંગ્રેજો તો પાછા શિષ્ટાચાર માટે જાણીતા. ધુમ્મસથી લપેડાયેલી સવારે પણ એક અંગ્રેજ બીજા અંગ્રેજને 'ગુડ મોર્નિંગ' કહીને છેતરતો હોય છે. ફાંસીની સજા ફરમાવનારો ગવર્નર પણ, આરોપી બાબુ નામે ફલાણા ફલાણાને ફાંસીની સજા આપતી વખતે સલાહકાર મંડળ સહ હરખાતો હોય છે – 'ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલ ઇઝ પ્લીઝ્ડ' એવો શબ્દપ્રયોગ છે. એ જ પરંપરાવાળા 'હાઉ ડૂ યુ ડૂ' માંથી 'કેમ છો ?'નું ગલૂડિયું બહાર પડ્યું હોવું જોઈએ એવો એક અમારો વિનમ્ર અંદાજ છે. પણ અંગ્રેજોની ઠગબાજી પાછી આપણામાં નથી. 'હાઉ ડૂ યુ ડૂ' સવાલનો જવાબ પણ 'હાઉ ડૂ યુ ડૂ' એ જ છે. 'શું કેમ છો ?' એવા અંગ્રેજી સવાલનો જવાબ નથી. એ સવાલનો જવાબ પાછો 'શું કેમ છો ?' એનો એ જ છે. આપણે એમનો માત્ર સવાલ લીધો અને 'કેમ છો ?' પૂછતાં 'સારું છે' એવો આપણે આપણો નકામો જવાબ શોધી કાઢ્યો. માત્ર 'સારું એવો શબ્દ શોધી કાઢનાર આદ્ય ઉત્તરકર્તાના તો કરીએ તેટલાં અછોવાનાં ઓછાં ! અંગ્રેજોના 'હાઉ ડૂ યુ ડૂ'નો 'હાઉ ડૂ યુ

ડૂ' એ સવાલાત્મક જવાબ જેમ સાવ નકામો છે, તે જ પ્રમાણે 'સારું છે' એ આપણા મનનો તાગ લાગવા ન દે એવો જવાબ છે. એના કરતાં 'કેમ છો ?' એવું પૂછતાં 'મજામાં' એવું કહેવાનો રિવાજ હોત તો જવાબનો વટ પડી જાત. 'મજા' શબ્દ કેવો મજેનો છે ! સરસ શબ્દ કરતાંય 'મજા' શબ્દનો રુઆબ કાંઈ ઓર છે. આ શબ્દ પોતાની ટોપી બાંકી રાખી છે. સિલ્કના ફક્કડ શર્ટ સાથે ધોતિયાની કાછડી સફાઈકામદાર રીતે વાળી છે અને પગમાં જરીપટ્ટાવાળી મજાની કોલ્હાપુરી ચંપલ પહેરી છે. મજામાં!

'સરસ છે' એ શબ્દપ્રયોગમાં વધારે પડતું ભારેખમપણું છે. આ શબ્દ પોશાક તો સાદો પહેર્યો છે પણ બટન ગળા સુધી બીડેલાં છે અને ટોપી નાકસરસી પહેરી છે. આમ જુઓ તો 'સારું' અને 'સરસ' એ બધા એક રીતે તો નાતીલા જ છે. પણ સ્વભાવ-સ્વભાવમાં કેટલો ફેર ! 'સારું' એ શબ્દ આળસુ છે. નિરુત્સાહી છે, 'સરસ' ઇમાનદાર છે - પાછી કોઈની પંચાત નહિ એને. અને આ 'મજા' નામના નાનાભાઈ ભાઈબંધોની ટોળકીમાં હસીમજાક કરતા ઊભા છે. 'મજા' અને 'સરસ' ની સારાસારી જોઈને 'સારા'ને તેટલું સારું લાગતું નથી. આ જ ટોળકીમાં 'ઠીક' નામના એક ભાઈ છે. 'કેમ છો ?', 'ઠીક છે.'માં માંડવાળ છે. એ ખાસ મોટા નથી તોય એફિશિયન્સી બારમાં વધુ સમય ભેરવાઈ ન રહેતા બઢતી પામેલા કારકુનની માંડવાળ જેવી માંડવાળ છે પણ 'સારું છે'ની પાછળ માત્ર વાંધાવચકા છે. આ 'છે'ની પાછળના 'નથી'નો બેસૂર ભારે કુત્સિત છે. એ રીતે જોતાં 'સારું' શબ્દમાં એકંદરે જ ક્ષુદ્રપણું છુપાયેલું છે. ઉપરઉપરથી સાલસ ભાસનારા આ શબ્દનો કોઈ સ્વભાવ નથી, એવુંય પાછું નથી. એમ તો સ્વભાવ છે અને એ પોતાનું અસલ રૂપ ક્યારેક ક્યારેક તો અદ્ભુત રીતે ઉઘાડું કરી બતાવે છે.

જે રીતે સમાજમાં કેટલાક રિવાજો હોય છે. એ રીતે એ રિવાજો ફરતે વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગોની મજેની ભુલભુલામણી હોય છે. અહીં બધા શબ્દો જુદા જ સ્વાંગ ધરીને આવે છે. દાખલા તરીકે, લગ્નની પરિભાષા જુઓ. કન્યા જોવા જતાં પહેલાંની ભાષા તપાસો. મધ્યસ્થી મારફતે વાત આવે છે. કન્યાનો નેણનકશો સારો છે. એમાંનો ગર્ભિતાર્થ - એનો વાન શ્યામ છે. ધરકામમાં સારી, એનો અર્થ ભણતરની ગાડી જેમતેમ ત્રણચાર ધોરણ સુધી ધકેલાઈ છે એવો લેવાનો હોય છે. સ્વભાવે સાલસ, એનો અર્થ રૂપેરંગે ઠીકઠીક. ખાનદાન સંસ્કારી, એનો અર્થ દહેજના આંકડા પરનાં મીંડાં ઓછાં કરવાનાં. જેમ કે વિદેશી વકીલાતવાળાના હસતા દાંત કે હસ્તધૂનની વાતો જાણકારીની વાડની પેલી બાજુ કૂદીને અજમાવી જોવાની હોય છે. એ જ પ્રમાણે લગ્નવાળા મધ્યસ્થીની ભાષામાંય, આવા શબ્દોના સીધાસાદા સ્વાંગ પણ એમની મૂછોને ખાસ્સી ખેંચી-તાણીને, એમના રંગ ઉતારીને જોવા પડે છે. 'સારું' શબ્દને પણ આવી જ રીતે સાચવવો પડે છે. નાનપણમાં નિબંધ માટે માસ્તર 'સારો' એવો શેરો મારતા. એનો અર્થ ખરાબેય નહિ અને સરસ પણ નહિ એવો નકારાર્થી નીકળતો. કન્યા સારી છે કે મુરતિયો સારો છે એનો અર્થ 'કંડમ' નહિ એટલો જ. વળી માંદા માણસને જેમ વાયુનો આફરો ચઢે તેમ ઉપરઉપરથી દૂબળા દેખાનારા આ શબ્દને ક્યારેક તો ગજબનું જોર ચઢી આવે છે. ખાલી 'જોઈ લઈશ'ને બદલે 'સારું, ત્યારે જોઈ લઈશ.' એ વાક્ય પોતાની સાથે જ મોટેથી બોલી જુઓ તો, તો આ 'સારું છે'ને કેવો જુસ્સો ચઢેલો છે તે દેખાઈ આવશે. 'સારું છે, બેટ્ટમજા'માં તો માતાજી આવ્યાં હોય તેવું જોર ચઢે છે. એના બદલે 'મજાનું છે,' જોઈ લઈશ.' 'સરસ છે, જોઈ લઈશ.' જેવા શબ્દો ધાર્યું કામ કઢાવી શકતા નથી. મીંઢા માણસો ક્યારેક ક્યારેક પોતાનું શેતાની સ્વરૂપ બતાવતા હોય છે તેમ આ નીચી મૂંડીવાળો શબ્દ 'સારું છે' અચાનક પલટી ખાય છે.

"શેતાનનું દેણું શેતાનને જ ચૂકવો" એવી કહેવત અંગ્રેજીમાં છે. બાકી 'આ સારું છે' શબ્દને વહેવારમાં ખરે ટાણે વહારે ધાવાની સાવ બીજા છેડાની ટેવ છે. આમ જુઓ તો એના સ્વભાવ સાથે મેળ ન ખાનારી આ વાત છે. પરંતુ જેમ આ સૃષ્ટિમાં સંપૂર્ણપણે સારો અને સંપૂર્ણપણે નઠારો એવો કોઈ માણસ નથી. તેમ શબ્દસૃષ્ટિમાંય 'સારું છે'ને ફક્ત અવગુણો જ ચોટેલા છે એવું નથી.

વણજોઈતા માણસોની બાબતમાં, કોટમાંથી લટકતા દોરાને જેમ આપણે ચપટીમાં પકડીને ફગાવી મૂકીએ છીએ તેમ ‘સારું છે’ના બે શબ્દો પણ ઉપસંહાર તરીકે આણીને સમયે કામ લાગતા હોય છે. વિરોધપક્ષ વાત કરવાના રંગમાં કેટલોય ચગ્યો કેમ ન હોય. ફક્ત ‘સારું છે’ની આટલીક અમથી ટાંકણી એના શબ્દફુગાને પૂરેપૂરો ચગદીને લોંદો કરી મૂકે છે. એનો જોશભર્યો ચહેરો વાલ્વટ્યૂબ ઊડી ગયેલી સ્ટેપની જેવો સાવ સપાટ થઈ જાય છે. આવે વખતે આ શબ્દોની ભીતર છુપાયેલું ચાવળું સામર્થ્ય આપણી નજરે પડે છે. બોધ એટલો જ લેવો કે વહેવારમાં નિરુપયોગી એવું કાંઈ જ નથી હોતું અને આથી જ મકાન બદલતી વખતે ઘરરખ્ખુ ગૃહિણી સાવરણીની સળીનો પણ રખેને આયોડીનનું રૂ લગાડવા ખપ લાગશે એમ જાણીને સાવચેતીથી સાચવી જાણે છે, એ જ કુશળતાથી આ ‘સારું છે’ને મારે પણ સંઘરવો પડે છે.

[પુલકીત (સંપા. અનુ. અરુણા જડેજા), ૨૦૧૦-માંથી]

મારા એક ઓળખીતાને બધું જ ખાનગી રાખવાની ટેવ. એકવાર ‘હું બહારગામ જાઉં છું’ કહીને તે સ્ટેશન પર ગયા અને બુકિંગ ક્લર્કને દોઢ રૂપિયો આપીને ‘ટિકિટ આપ’ એમ કહ્યું.

‘ક્યાંની?’ બુકિંગ ક્લર્કે પૂછ્યું.

‘તે જાણીને તારે શું કામ છે? તું ટિકિટ આપ ની!’ તેમણે જવાબ આપ્યો.

‘પણ ક્યાં જવું છે એ જાણ્યા સિવાય હું કેવી રીતે આપું?’ પેલાએ કહ્યું.

‘મારે ફાવે ત્યાં જાઉં. તારુ કામ ટિકિટ આપવાનું છે, લોકોની ખાનગી વાતમાં માથું મારવાનું નહીં. હું મારે ફાવે ત્યાં, અરે, જહન્નમમાં જાઉં.’ એમણે ઉશ્કેરાઈને કહ્યું.

‘તેની ટિકિટ અહીં નહીં મળે.’ ક્લર્કે કહ્યું.

[જ્યોતીન્દ્ર દવેના એક નિબંધમાંથી, સૌજન્ય : વિનોદ ભટ્ટ]

કવિતા

અમારા વડોદરાને અમે સંસ્કારનગરી કહીએ છીએ.
આઝાદી પહેલાં અમારા શહેરમાં ઘણા વડલા હતા.
વડોદરાનાં ઘરેઘરે બધી ગુજરાતણો
વટસાવિત્રીનું વ્રત રાખતી ત્યારની આ વાત છે.
પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોથી પણ જૂની.

વૃક્ષ-વિચ્છેદ

– રાજેશ પંડ્યા

જોકે જૂના જમાનાની વાતો કોણ યાદ રાખે છે આજે?
આજે નવા બંધાતા ફ્લાયઓવરની
વાતો સાંભળવા મળે છે બધાને મોઢે.
કોઈ કોઈ તો એના પરથી હોન્ડા સિટી
સીધી હંકારી જાય છે સપનાંમાં તો કોઈ શહેરમાં
નવા ખૂલેલા આઉટીના શોરૂમની વાતો કરે છે.
એમાં, વીંખાઈ જતા માળા, ઊડી જતાં પંખીઓ
ને કપાઈ જતા વડલાની વાત કોણ સાંભળે?

હવે બધા વડીલો એ જાણી લે ખસૂસ :
વડલા તો ક્યારના કપાઈ ગયા છે એમના વડોદરામાંથી.
બસ એની છબિ જાળવી રાખી છે કોર્પોરેશને એમ્બલમમાં.
વધુમાં એની ખાંભી ખોડી છે ફતેગંજ સર્કલે :
કળાના જાણકારો એને બેનમૂન શિલ્પ કહે છે.
જ્યારે જ્યારે ટ્રાફિકજામ થાય છે ત્યારે નગરજનો
એની પાસે ઊભા રહી
લીલી લાઈટ થવાની રાહ જુએ છે.

[' સાહચર્ય', વાર્ષિકી ૨૦૧૪]

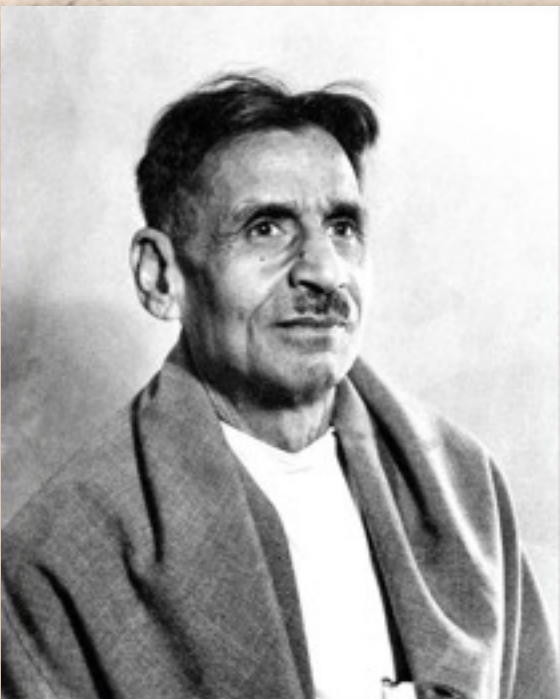
વાર્તા

જુમો ભિસ્તી - ધૂમકેતુ

ધૂમકેતુ

ગુજરાતી ભાષાના પહેલા પ્રતિષ્ઠિત ગણાયેલા વાર્તાકાર ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી 'ધૂમકેતુ' (૧૨.૧૨.૧૮૯૨ - ૧૧.૩.૧૯૬૫) એ ૨૪ પુસ્તકોમાં ૫૦૦ જેટલી ટૂંકી વાર્તાઓ આપી છે. લાગણીપ્રધાન એ વાર્તાઓમાં મનુષ્ય-હૃદયનાં ઊંડાણોનો સ્પર્શ છે ને માનવતાબોધ પણ છે. 'પોસ્ટ ઓફિસ' એમની વિખ્યાત નવલિકા છે.

'જુમો ભિસ્તી' માં માણસ અને પશુની મૈત્રીનું હૃદયદ્રાવક નિરૂપણ છે. ધૂમકેતુએ ઘણી નવલકથાઓ ને ચિંતન-વિચારના ગ્રંથો પણ આપેલા છે.

આણંદપુરના એ ખૂણામાં ઝૂંપડાં જેવાં માત્ર ત્રણ મકાનો પોતાના દેખાવથી આવતાંજતાંનું લક્ષ્ય ખેંચી રહેતાં. જૂની ખખડધજ આમલી ત્રણે મકાનોને ઢાંકતી. ચારે તરફ ગટરની દુર્ગંધ છૂટતી અને ધૂળના ગોટા ઊડતા. પતરાંનાં પાટિયાંનાં અને ગૂણિયાંનાં, એમ અનેકરંગી થીગડાં મારેલી ખડકી ખુલ્લી રહેતી. અંદર એક ફાટેલતૂટેલ સાદડી પર જુમો ભિસ્તી પોતાનો હોકો ગગડાવતો બેઠો હોય. જુમાએ સોનારૂપાનાં વાસણથી માંડીને ઠીકરાની ફૂટેલી હાંડલી સુધી બધા તડકાછાંયા જોઈ લીધા હતા. જન્મ્યો ત્યારે શ્રીમંત મા-બાપને ત્યાં એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં ફર્યા કરતો. હજી એને સાંભરતું હશે કે પોતે દસ વર્ષનો થયો ત્યારે હાથી પર બેસીને પરણવા નીકળેલો. એ વખતે તેણે શોખની ખાતર એક પાડો પાળેલો. આજ અનેક રંગો જોયા પછી બંને જણા - વેણુ અને જુમો સાથે રહેતા. વેણુ નામ વિચિત્ર હતું. પણ જ્યારે પૈસાની છોળ આંગણે રેલાતી ત્યારે જુમાને અનેક મિત્રો હતા; તેમાંથી કોઈક સાહિત્યરસિક હિંદુ મિત્રે પાડાને આવું કુમળું - વેણુ જેવું નામ આપી દીધેલું. પછી તો એ ચાલ્યું. જુમો લક્ષ્યાધિપતિ હતો; ભિખારી બની ગયો. વળી ચડ્યો, પાછો પડ્યો અને આજે છેવટે આ ત્રણ તૂટેલાં ઝૂંપડાંમાં એનો બધો સામાન સચવાઈ રહેતો. એકમાં વેણુ બંધાતો; વચ્ચે બારણું હતું તેમાંથી શેઠ ને નોકર આખો દિવસ એકબીજાની સામે જોઈને બેસી રહેતા; અને ત્રીજા ઝૂંપડામાં ઘાસ ભરાતું. અનેક મિત્રો આવ્યા, ગયા, મળ્યા અને ટક્યા - માત્ર જુમો અને વેણુ બાળપણથી આજ સુધી અખંડ રહ્યા હતા.

આજ હવે વેણુની પીઠ ઉપર મોટી મોટી મસક ભરીને જુમો સવારના પાંચ વાગ્યામાં નીકળતો. વેણુની ઘંટડી ધીમે વાગતી હોય ને પાછળ જુમો એકાદ ગઝલ કે ગીત લલકારતો ચાલ્યો જતો હોય. બારણે બારણે પાણી ભરી દીધા પછી શેઠ ને નોકર બંને પાછા વળતા. જુમાએ એક પૈસાનાં ગાજર કે બહુ તો ટમેટાં કે ભાજી પોતાના શાક માટે અને બથ ભરીને ગદબ — જેને વેણુ પાછળથી ખાતો આવતો હોય — પાડા માટે લીધાં હોય. બસ, આ હંમેશની ખરીદી. આ જીવને આટલું કામ એથી વધુ ક્યારેય કરવું નહિ, કોઈ વધુ કામ આપે તો લેવું નહિ ને ઘરાક હોય તેમાંથી ઘટે તો બીજાને ઘરાક થવા કહેવું નહિ બપોરથી માંડીને છેક સાંજ સુધી જુમો હોકો ગગડાવ્યા કરતો; અને તેના સંગીતમાં લીન થતો હોય તેમ, પેલો પાડો પણ માખીને ઉડાડવા કાન ફફડાવતો આંખ મીંચીને ઊંઘતો હોય કે જાગતો સૂતો હોય. શેઠ અને નોકર બપોરથી સાંજ સુધી સામસામે એકબીજાને નિહાળ્યા કરતા !

છેક સાંજે બંને મિત્રો ફરવા નીકળતા અને નદીના કાંઠા સુધી જઈ પાછા વળતા. વખતે સવારે કામ થોડું હોય તો સવારે પણ નીકળી પડતા.

એક દિવસ સવારે પાંચ વાગ્યે આ પ્રમાણે બંને ફરવા નીકળ્યા. જુમાને વિચાર હતો કે પાડો થોડું ઘણું ચરે તો સારું; પણ વેણુને એમ લાગ્યું કે એમ બહાર ખાતા ફરવું એ ગૃહસ્થાઈનાં લક્ષણો નહિ ! એટલે જુમો ખવડાવવાનું કરે તોપણ પાડો રણકીને સામે ઊભો રહે અને ‘ના, નહિ ખાઉં’ એમ સ્પષ્ટ સંભળાવી દે!

અને જુમો થાક્યો : ‘ચાલ ત્યારે ઘેર જઈને ખાજે. તને પણ લાડ કરવાની ટેવ પડી છે !’

વિજય થયો હોય તેમ પાડો આનંદમાં રણક્યો, પોતાના પૂંછડાને બરડા પર પછાડ્યું ને જુમાની સામે જોઈ કાન ફફડાવીને ‘રણક’ કરતો તે ચાલ્યો. જીતના આનંદમાં પહેલાં તો એ થોડુંક દોડ્યો.

‘જો! જો! હવે પાછો વાળું કે ? દોડવાનું છે ?’ જુમાએ મોટેથી ઠપકાની બૂમ પાડી, પણ તે પહેલાં વેણુ તે રસ્તે ચડી ગયો હતો. રસ્તામાં આડે રેલવેની સડક હતી, જરાક ઉતાવળે ચાલતાં પાડાનો પણ રેલના બે પાટાની વચ્ચે આવી ગયો, પગને કાઢવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો તેમ તેમ વધારે ને વધારે ભરાતો ગયો. જુમો પાછળ હતો શ્વાસભેર દોડ્યો. આવ્યો. તેણે આવીને પાડાનો પગ લઈ આમતેમ મચડ્યો. પણ બધું વ્યર્થ !

આછું અંધારું ને આછો ઉજાશ હતો. થોડે દૂર સિગ્નલનો હાથો નમેલો દેખાતો હતો. જુમાના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો : ગાડી આવશે તો !

તે એકદમ રસ્તા તરફ દોડ્યો. સવારમાં વહેલા ફરવા નીકળેલા બે શોખીન જુવાનોને તેણે આવતા જોયા. તેમના એકેક હાથમાં નેતરની સોટીઓ ઊછડતી હતી. અણે ખુશનુમા હવા લેવા માથા પરની ટોપીઓ ઊતારી બીજા હાથમાં લઈ લીધી હતી. ગાંડો દોડે તેમ જુમો દોડ્યો.

‘એ ભાઈસા’બ! મારો વે... મારો પાડો, અબઘડી કપાઈ જશે. જુઓ, પણે જુઓ — પાટામાં સપડાયો છે !’

‘શું છે ?’

‘મારો વેણુ - પાડો!’

‘ઓહ ! ..જા, જા, ફાટકવાળા પાસે દોડ...’

‘તમે માબાપ, ટેકો દો તો પગ નીકળી જાય, જીવ બચે.’

‘અમે ? તું દોડ, દોડ, ફાટકવાળાને કહે!’ એમ કહીને એ બંને જણાતો ચાલતા થઈ ગયા! જુમો ફાટકવાળા તરફ દોડ્યો, પણ ઘરમાંથી આવતા ઘંટીના અવાજ સિવાય કોઈ માણસ ફરકતું લાગ્યું નહિ. એટલામાં છેડે ગાડીની સિસોટી સંભળાઈ. જુમાએ ચારે તરફ નિરાશ દષ્ટિ ફેંકી. પણ માણસનું કોઈ છેયું સરખુંયે જણાયું નહિ. ઝપાટાબંધ સિગ્નલના થાંભલા તરફ દોડ્યો. સાંકળ ખેંચી. ઘંટીના અવાજમાં તેનો સાદ સંભળાય તેમ હતું નહિ! તણે જોરથી બારણામાં પાટું માર્યું.

‘એ કોણ?’

‘એ ચાલો ! ભાઈ-બહેન ! સિગ્નલ ફેરવો, મારું જનાવર કચરાઈ જશે.’

‘ઘેર કોઈ ભાઈ માણસ નથી !’ — બસ. આટલા બેદરકાર જવાબની સાથે જ ઘંટી ફરીથી ગાજવા મંડી.

હવે ટ્રેનનો અવાજ પણ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો.

‘દોડો !’ દોડો !... મારું જનાવર કપાય છે !’ જુમાએ હતું તેટલું બળ કરીને ચીસ પાડી; પણ એના કર્કશ પડવા સિવાય શાંતિ જેવી હતી તેવી જ રહી !

જુમાએ આકાશ તરફ જોયું. છેલ્લો તારો આથમતો હતો. અજવાળું વધવાને બદલે ધુમ્મસ પથરાતું હતું. ગાડીનો આવજ તદ્દન નજીક આવતો હતો. તેણે પોતાની લાકડી ફેંકી દીધી.

‘ચા. પરવરદિગાર !’ તેણે મોટેથી બૂમ પાડી.

એટલું બોલીને જુમો એકદમ દોડ્યો. વ્યર્થ મહેનત પછી વેણુ થાકીને હાંફતો પડ્યો હતો. તેની ગોદમાં તે ભરાઈ બેઠો. વેણુએ તેને શાંત રીતે ખંજવાળ્યા કર્યું.

‘દોસ્ત ! ભાઈ ! વેણુ ! આપણે બન્ને સાથે છીએ હો !’ અને એમ કહીને જુમો છેક તેના પગ પાસે પડ્યો.

દર પળે ટ્રેનના ધબકારા વધ્યા, સિસોટી પર સિસોટી થઈ. જોસબંધ ફરતાં પૈડાં સંભળાયાં. જુમો વેણુને ભેટી પડ્યો, પણ જેવી ગાડી છેક પાસે આવી કે તરત જ, પોતે બેભાન થયા તે પહેલાં વેણુએ માથું ઊંચક્યું, અને પોતાના શેઠને બચાવવા એક ઝપાટે માથું મારીને તેને પાટાથી દૂર ફેંકી દીધો !

વેણુ પર થઈને ટ્રેન ચાલી ગઈ, તેના ધગધગતા લોહીના પ્રવાહથી જુમાનું કેડીયું ભીંજાઈ ગયું. તેને કળ વળી ને બેઠો થયો, ત્યારે લોહીના ખાબોચિયામાં ઢંકાયેલા થોડા છૂટાછવાયા ભાગ સિવાય તેના પ્યારા મિત્ર વેણુનું કાંઈ પણ નામનિશાન રહ્યું ન હતું !

હજી પણ હંમેશા જુમો સવારના જ એકલો, અશાંત, એ રસ્તે ફૂલ લઈને આવતો દેખાય છે. અને એક માનીતા પથ્થર પર ફૂલ મૂકીને ‘વેણુ!... વેણુ!... વેણુ!... એમ ત્રણ બૂમ પાડીને ચાલ્યો જાય છે!

કવિતા

અડવાનો વિક્રમ – હરિકૃષ્ણ પાઠક

અડવાને હાથે ચડ્યાં કાગળ, ટેકણ પેન;
લખ્યે ગયો બેચેન, પાનાનાં પાનાં ભર્યાં.

નહિ નિબંધ કે વારતા, નહિ છંદ કે ગીત;
(મળી રહે નવનીત વલોવતાં જો આવડે.)

નહિ ચરિત્ર કે ડાયરી, નહિ કે નવલકથાય;
વ્હોરે શીદ વ્યથાય? વિવેચકોનાં કામ એ.

અડવાને હૈયે હતો અટળ એક વિશ્વાસ;
કાપો કેવળ ઘાસ તોયે સર્જન થઈ જતું.

એવું તો ઇતિહાસમાં પામ્યો અડવો સ્થાન
ગળતાં રહ્યાં ગુમાન મહારથીનાં રાત-દિ'.

આરંભે અડવો રહ્યો, અંતે અડવો નામ;
કોણ ભીડશે હામ કાઠો વિક્રમ તોડવા ?

[સમગ્ર કવિતા : જળમાં લખવાં નામ, ૨૦૧૧માંથી.]

પ્રવાસ

ભૂમધ્ય સમુદ્રના હૃદયનું રતન : માલ્ટા

અમારા કેટામરાનનું ઍરકુશન પાણીની સપાટીથી જરાક ઊંચે ઊંચકાયું, અને એ માલ્ટાની દિશામાં પૂરપાટ દોડવા લાગ્યું. સિસિલીથી સોએક કિલોમીટર દૂર વસેલા માલ્ટાના ટાપુની દિશામાં અમે સટસડાટ જઈ રહ્યાં હતાં. એ હકીકત જ એટલી રોમાંચક હતી કે, અમે પાણીની સપાટીને અડીને નહીં, હવામાં અધ્ધર ગતિ કરી રહ્યાં હતાં. સૂસવાતા પવન પર સવાર થઈને અમે ભૂમધ્ય સમુદ્રની મજલ ખેડી રહ્યાં હતાં. ભૂમધ્ય સમુદ્ર માટે મનમાં પહેલેથી જ પક્ષપાત પણ ખરો જ. આજ સુધી જોયેલા સમુદ્રોમાં ભૂમધ્ય સૌથી સોહામણો, સૌથી નિર્મળ અને સૌથી વધુ પારદર્શક લાગ્યો છે. બિલોરી કાચ જેવાં એનાં ભૂરાં ઊંડાણો, એનો સ્વચ્છ સ્વચ્છ રંગ અને એની નાના બાળક જેવી નિર્દોષિતા જોનારના મનને સંમોહિત કર્યા વિના ન રહે! માલ્ટામાં તો એનું રૂપ સોળે કલાએ ખીલેલું જોયું.

ભૂમધ્યની ભીતરમાં
– ભારતી રાણે

સમુદ્ર અંધારામાં આંખોથી ઓઝલ થયો, ત્યાર પછી પણ અમે ખુલ્લા ડેક પર પવનના ઝૂલે ઝૂલતાં રહ્યાં. અંતે ક્ષિતિજ પર તેજની લકીર અંકાઈ. ધીરે ધીરે ઝળઝળાટ વધવા લાગ્યો. માલ્ટાની રાજધાની વેલેટાનો કિલ્લો રોશનીથી ઝળહળતો હતો. નીરવ રાતમાં રોશનીથી સજાવેલો એ ગૌરવાન્વિત જળદુર્ગ, જાણે હમણાં જ કોઈ રજવાડી લગ્નપ્રસંગ પત્યો હોય, તેવો શાંત લાગતો હતો. માલ્ટાનું પહેલું દર્શન આહ્લાદક હતું.

અમે વેલેટાના બંદરગાહ પર માલ્ટામાં પગ મૂક્યો, ત્યારે રાતના અગિયાર વાગ્યા હતા. સ્થાનિક લોકો તો ઝટપટ બહાર નીકળી ગયા. માત્ર અમારે બે કુટુંબોએ જ ઈમિગ્રેશનનો વિધિ પતાવવાનો હતો. આઠ ફોર્મ ભરતાં થોડી વાર લાગે, એ સ્વાભાવિક હતું. એ દેશના લોકોની ઉચ્ચ આતિથ્યભાવનાનો પરિચય પહેલે પગલે જ થયો. ઈમિગ્રેશન ઓફિસર ઊઠીને અમે બાળકો સાથે બેસીને જ્યાં કાગળિયાં ભરતાં હતાં, ત્યાં સામે ચાલીને અમારી પાસે આવ્યો ને અમને મદદ કરવા લાગ્યો ! એ સૂમસામ બંદરગાહ પર રાતના ટેક્સી પણ મળી ગઈ ખરી.

રિપબ્લિક ઑફ માલ્ટા માત્ર ૧૭ માઈલ લાંબા અને ૯ માઈલ પહોળા એવો નાનકડા મુખ્ય ટાપુ માલ્ટા અને બીજા એનાથીય ટૂંકડા ટાપુઓ ગોઝો અને કોમ્યુનોને આવરી લેતો ટૂંકડો દેશ છે. આમ તો આ ત્રણેય સાથે સાવ બિંદુવત્ દ્વીપ કોમિનોટ્ટો અને ફીલફોલાને પણ ગણવા પડે, પણ આ ખડકાળ ટાપુઓ પર માનવવસ્તી નથી. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં યુરોપના સિસિલી ટાપુ અને આફ્રિકા ખંડના ટ્યુનિશિયાની વચ્ચેવચ શોભતા આ સુંદર ટાપુને ભૂમધ્ય સમુદ્રની નાભિ પણ કહેવાય છે. જિબ્રાલ્ટર અને સુએઝ કેનાલ વચ્ચેના દરિયાઈ માર્ગની વચ્ચેવચ અને બે ખંડ વચ્ચે વ્યુહાત્મક સ્થાન પર સ્થિત હોવાને કારણે, આ દેશ ખૂબ નાનો હોવા છતાં વિશિષ્ટ લશ્કરી મહત્ત્વ ધરાવતો દેશ બની રહ્યો અને એ જ કારણે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં આ સાવ નાના નિર્દોષ અને નિરુપદ્રવી દેશ પર અનરાધાર બૉંબમારો થયો. માલ્ટા બ્રિટિશરોના તાબામાં હોવાથી ઈટાલી અને જર્મનીએ એના પર વારંવાર સખત બૉંબમારો કર્યો. માત્ર ૧૨૪ ચોરસ માઈલ ક્ષેત્રફળ ધરાવતા આ દેશ પર આશરે ૨૦૦૦ બૉંબ ઝિંકાયા !

આ દેશની એક અલગ જ તાસીર છે. અહીં એક પણ નદી નથી કે નથી એકેય સરોવર. વરસાદ પણ અહીં બહુ ઓછો પડે. એટલી હદે કુદરતી પાણીની અછત છે કે, જનજીવન માટે જરૂરી મોટા ભાગનું પાણી સમુદ્રના પાણીને મીઠું બનાવવાની ડિસેસિનેશન પદ્ધતિથી મેળવવામાં આવે છે, છતાં અહીં બારે માસ સહેલાણીઓની રેલમછેલ રહે છે; કારણ કે, અહીંનો દરિયો લાજવાબ છે. કાંગરી કોતરી હોય તેવી કિનારાની ભૂમિને પસવારતો દરિયો અહીં અનેક સુંદર અખાત રચે છે, જે સમુદ્રસ્નાન માટે ઉત્તમ છે. વળી અહીં બારે મહિના સૂર્યદેવતાની મહેરબાની રહે છે. ટાપુની પ્રજાની શાંત-સુઘડ જીવનશૈલી, એમણે જાળવેલાં પથ્થરયુગનાં મંદિરો, નિયોલિથિક(નવપાષાણયુગ) અને બ્રોન્ઝયુગના માનવ અવશેષો, બધું વિશ્વભરના લોકોને આકર્ષે છે. આ ઉપરાંત માલ્ટા વિશ્વનું પ્રથમ હરોળનું કુદરતી બંદર પણ છે.

પહેલે દિવસે બસમાં બેસીને ટાપુ પર ફર્યા ત્યારે જાણ્યું કે, પાણીની અછત હોવાને કારણે અહીં કુદરતી હરિયાળી નથી એટલે ટાપુ પર લોકોના લાભાર્થે અનેક જાહેર બગીચાઓ બનાવવામાં આવેલા છે. આ બગીચા વોલ્ડ ગાર્ડન્સ ઑફ માલ્ટાના નામથી પ્રખ્યાત છે. સુંદર સ્થાપત્યોથી શોભતા આ બગીચાનું માલ્ટીઝ સમાજ અને સંસ્કૃતિમાં આગવું સ્થાન છે. અમે માલ્ટામાં અનેક ભવ્ય દેવળો જોયાં. ઈ.સ. ૬૦માં દરિયાઈ સફર કરતા એક ખ્રિસ્તી પાદરી પોલનું જહાજ માલ્ટા પાસે ભાંગી પડ્યું જેથી પોલ અહીં જ વસી ગયા અને એમ માલ્ટામાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું આગમન થયું. અકસ્માતે આવી વસેલા આ સંતનાં સત્કર્મોને કારણે પ્રજાને રોમન કેથોલિક હોવાનું ગૌરવ છે.

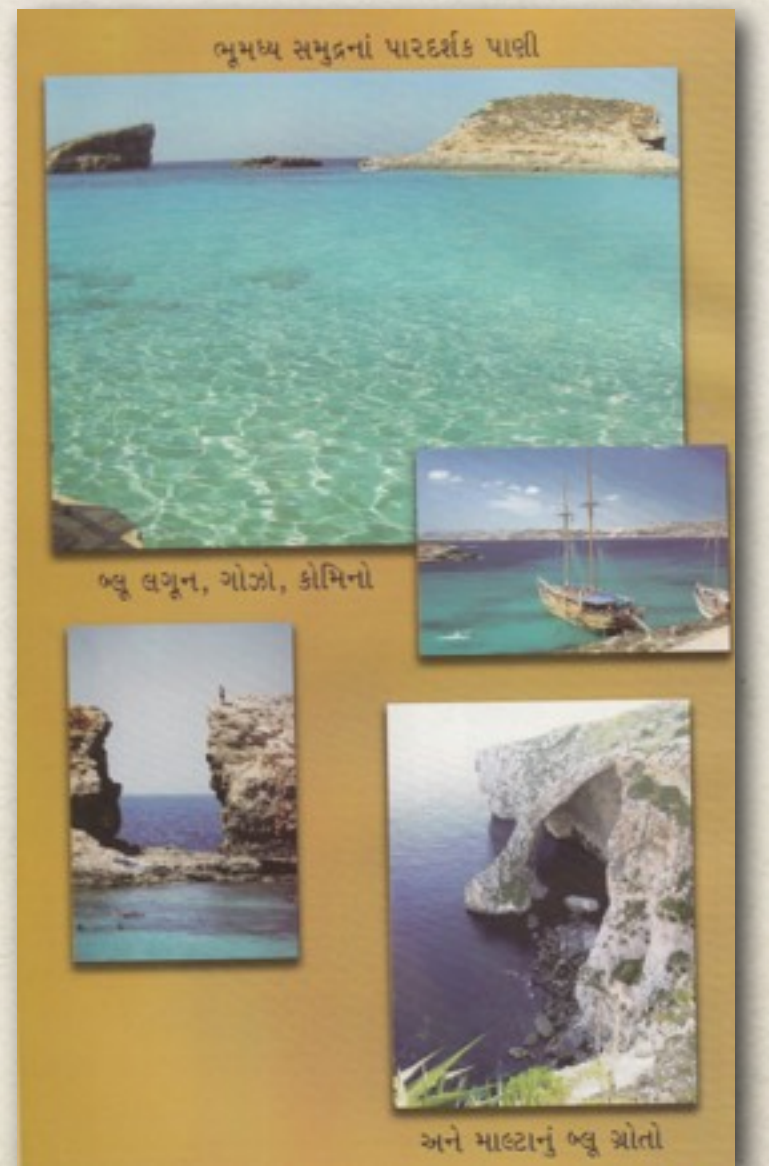
સમુદ્ર વચ્ચે ઊભેલું આ નાનું નિરાધાર રાષ્ટ્ર ત્રીસ સદીઓ સુધી વિવિધ રાજ્યકર્તાઓના તાબામાં રહ્યું. તેમાં બ્રિટિશરોએ ૧૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું. આજે પણ માલ્ટા બ્રિટનનું સહયોગી મિત્રરાષ્ટ્ર છે અને કોમનવેલ્થ રાષ્ટ્રસમુદાયનું સભ્ય છે. ૨૨૦ વર્ષ અહીં આરબોએ રાજ કર્યું, તેની અસર અહીંનાં સ્થાપત્યો પર જોવા મળે છે અને એટલે જ આ રોમન કેથોલિક રાષ્ટ્રના કેટલાક વિસ્તારોનાં નામ અરેબિક ભાષા પર આધારિત છે, જેમ

કે મદીના, રાબાત, મોસ્તા, સલીમાનું અપભ્રંશ સ્લીમા ! એક અઠવાડિયાના ત્યાંના મુકામ દરમ્યાન અમે એ પણ નોંધ્યું કે, માલ્ટીઝ ભાષા પર પણ અરબી ભાષાની સારી એવી અસર છે.

હોલી રોમન એમ્પરર ચાર્લ્સ પાંચમાએ ધર્મ અને મિલિટરી શાસન અર્થે અહીં સૂબાઓ મૂકેલા, જેમને ઇતિહાસ નાઇટ્સ ઓફ માલ્ટા તરીકે ઓળખે છે. ખરેખર તો એમને દરિયાઈ યુધ્ધોમાં ઘવાયેલાંની સારવાર અર્થે હોસ્પિટલનું સંચાલન કરવા અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના પોલિસની ભૂમિકા ભજવવા મૂકવામાં આવ્યા હતા. પણ એમની સમૃદ્ધિ, કલાસૂઝ અને સુરુચિનાં પ્રમાણ માલ્ટામાં ઠેરઠેર વિખરાયેલાં જોવા મળે છે. એમણે સર્જેલી રાજધાની વેલેટાની ઇમારતો અને એનો સમુદ્રદુર્ગ અદ્ભુત છે.

દ્વીપ નાનો છે એટલે સમુદ્ર તો જ્યાં જુઓ ત્યાં દેખાય જ દેખાય. જુદા-જુદા ખૂણે ને અલગ-અલગ વળાંકો પર દરિયાનાં કામણગારાં રૂપ જોવા મળે. અમે એ બધા અખાત ફરી વળ્યાં. વસ્તીને છેક છેડે છેલ્લું સ્થળ જરાક ઊંચી ટેકરી પર હતું. ત્યાં મધર મેરીનું પૂતળું મૂકેલું હતું. પૂતળું સમુદ્ર તરફ મોં રાખીને કોઈની રાહ જોતું હોય તેવું લાગે. પાસે એક નાની દેરી બનાવેલી હતી. નીચે શ્યામનીલ સમુદ્ર દેખાતો હતો. અમે મુગ્ધભાવથી દરિયાને જોઈ રહ્યાં હતાં, ત્યાં એક વાન જેવું વાહન પાસે આવીને ઊભું રહ્યું. એમાંથી બે માણસો ઊતર્યા. બંનેના હાથમાં એકએક પિંજરું હતું, જેમાં સફેદ કબૂતર હતાં. એક માણસે કબૂતર હાથમાં લીધું. કાંઈક સંજ્ઞાથી એને કોઈ આદેશ દીધો ને પછી એને ઉડાડી મૂક્યું. બીજાએ પણ બીજા કબૂતર સાથે તેમ જ કર્યું. આ જોઈને અમને આશ્ચર્ય થયું. પૂછતાં ખબર પડી કે, સમુદ્રની મધ્યમાં હોવાથી આ એકલો અટૂલો ટાપુ લાંબી મજલ ખેડતાં યાયાવર પંખીઓનો વિસામો છે. વરસોથી અહીં પંખીઓ દ્વારા સંદેશા મોકલવાની પ્રથા વિકસી છે. આજે પણ આ પરંપરાને જીવતી રાખવા સરકાર એક વાર્ષિક સ્પર્ધા યોજે છે. અમે જોયાં તે કબૂતર દર વરસે વિજેતા બને છે. પ્રતિયોગિતાનો દિવસ નજીક આવી રહ્યો હોવાથી એમના માલિક એ બંનેને પ્રેક્ટિસ કરાવી રહ્યા હતા. એ માણસોએ ગૌરવથી કહ્યું, પળવારમાં તો બંને કબૂતર દૂર બરાબર અમારે ઘેર પહોંચી જશે ને ત્યાં એમને ગળે બાંધેલો પત્ર પહોંચાડીને અહીં પાછાં ફરશે ! બંને કબૂતર પાછાં ફર્યા ત્યાં સુધી અમે પણ રાહ જોઈ. કોઈ પ્રિયજનનો સ્નેહસંદેશ પહોંચાડતું પંખી, તો ક્યારેક લોહી નીંગળતી સાંજે શાંતિદૂત બનીને યુધ્ધવિરામ કે સુલેહનો પૈગામ લઈ જતાં પંખીનાં દશ્યો મનઃચક્ષુ સામે ભજવતાં રહ્યાં.

માલ્ટાના દરિયામાં દિલધડક દુઃસાહસ : બ્લૂ ગ્રોતો

ત્રીજે દિવસે અમે એક કાર રેન્ટ કરી. કાર રેન્ટલવાળાની ઓફિસ રિસોર્ટથી નજીક જ હતી. માલ્ટાનાં લોકો ઊંચાં, પડછંદ અને સશક્ત બાંધાનાં હોય છે. આપણે તો એમની પાસે બચ્ચાં જેવાં લાગીએ. વળી ભારતીય પ્રવાસીઓ ત્યાં જવલ્લે જ જાય. અમને ગાડી ભાડે આપનાર એ ભાઈએ કોઈ દિવસ કોઈ ભારતીયને જોયો નહોતો. લાયસન્સ વગેરેની ચકાસણી કર્યા પછી એણે ધીમેથી પૂછ્યું. તમારા માબાપની સંમતિ લઈને તો આવ્યા છો ને ? !!!

ત્યાંના વાહનવ્યવહારના નિયમો આપણાં જેવા જ હોવાથી ત્યાં ડ્રાઈવિંગ સરળ હતું. વળી વસ્તી એકદમ પાંખી એટલે ટ્રાફિક પણ ઓછો ને શિસ્તબદ્ધ હતો. અમારો વિચાર આખા ટાપુ પર ફરી વળવાનો હતો. અમે એક પછી એક વિસ્તારો પસાર કરતાં રહ્યાં: વેલેટા, મોસ્તા, મદિના, કલાગ્રામ, રબાત..... વગેરે. ફરતાં ફરતાં સાંજ પડી ગઈ. અમે જાજરમાન ચર્ચો જોયાં, શાંત ગલીઓમાં ઊંબેલાં શાનદાર સ્થાપત્યો જોયાં. શરૂઆતમાં થોડે-થોડે અંતરે રંગબેરંગી હોડીઓ અને સઢવાળાં વહાણ નાંગરેલાં નાનાં-નાનાં બારાં દેખાતાં હતાં. પછી અમે દરિયાથી દૂર જતાં ગયાં. આવાં બારાંઓને કિનારે ઘણું ખરું નાનકડી હાટ લાગેલી જોઈ, જ્યાં રેંકડી પર માલ્ટાની કલાનાં નમૂના મળતા હતાં. પછી અમે દરિયાથી દૂર જતાં ગયાં. આવાં બારાંઓને કિનારે ઘણું ખરું નાનકડી હાટ લાગેલી જોઈ, જ્યાં રેંકડી પર માલ્ટાની કલાનાં નમૂના મળતા હતા. એમાં હાથગૂંથણીની વસ્તુઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી સુંદર હતી. માલ્ટાની પ્રજા ખુશમિજાજ અને આશાવાદી છે. એમનો આવો સ્વભાવ એમની હોડીઓ ને વહાણોના રંગોમાં પરાવર્તિત થાય છે. માલ્ટીઝ લોકો પોતાની હોડીઓ ને વહાણોને ખૂબ બ્રાઈટ અને ખુલ્લા આકર્ષક રંગોથી રંગે છે. વળી એ દરેક પર એક આંખ ચીતરી હોય છે. લોકો માને છે કે, એક આંખનું એવું ચિત્ર દરિયાના કોપથી અને શેતાનની નજરથી વહાણની રક્ષા કરે છે!

જમીન પરની આખા દિવસની રઝળપાટ પછી ચારેક વાગ્યે અમને ફરી સમુદ્ર દેખાયો. અહીં દરિયો અત્યંત ખડકાળ હતો વળી એ હાથવગો (પગવગો!) પણ નહીં. કિનારો જાણે ઊંચી કરાડ ! એ ઊંચા કિનારા પર નાનો એવો બાગ બનાવેલો હતો. એ ઊંચી ભેખડ પરથી દેખાતાં, ખડક પર પછડાતાં ને ફીણ ફીણ થઈ જતાં મોજાં વોલ્ટરફોસ્ટરના સીસ્કેપની યાદ દેવડાવે. માલ્ટાના અનેક નિષ્કલંક અખાતો જોયા પછી, ભૂમધ્ય સમુદ્રનો અલગ મિજાજ અહીં જોવા મળ્યો. થોડે દૂરથી પથ્થરની પગથારે છેક નીચે જઈ શકાતું હતું. ત્યાં દરિયા પર નાનીશી જેટ્ટી બાંધવામાં આવેલી હતી. દરિયામાં સહેલ કરવા ને બ્લૂ ગ્રોતો જોવા જવા માટે અહીંથી હોડીઓ મળતી હતી. ગ્રોતો એટલે ગુફા. બ્લૂ- ગ્રોતો એટલે ભૂરી ગુફાઓ. અહીં દરિયાએ ખડકોમાં રચેલી ગુફાઓનું નામ બ્લૂ ગ્રોતો છે. અમે પણ નીચે જેટ્ટી પર પહોંચ્યાં. સાંજના પોણા પાંચ થયા હતા. દરિયો વધુ ને વધુ તોફાની થવા લાગ્યો હતો. હોડીઓની છેલ્લી ફેરી ઊપડવાની તૈયારીમાં હતી. વધુ વિચારવાનો સમય નહોતો બ્લૂ ગ્રોતોની સમુદ્રી ગુફાઓ જોવી હોય તો નાવ તૈયાર હતી. અમે ઝટપટ નાવમાં ચડી ગયાં. આજે વિચારીએ છીએ તો થાય છે કે, એ દુઃસાહસ હતું. હા, એ વાત પણ ચોક્કસ હતી કે, વધુ વિચારવાનો

સમય મળ્યો હોત તો કદાચ અમે એ દિલધડક મુસાફરીના અવિસ્મરણીય અનુભવથી વંચિત રહી જાત ! સારું જ થયું કે ત્યારેય ભય ઉપર વિજય તો વિસ્મયભાવનો જ થયો.

નાની એવી એ નાવમાં બે મલ્લાહ અને અમે કુલ નવેક મુસાફરો હતા. નાવને એક છેડે નાનકડી મોટર ફ્રિટ કરેલી હતી, જની સાથે જોડેલા એક હેન્ડલથી મલ્લાહ એનું નિયંત્રણ કરતો હતો. સમુદ્રનાં મોજાં કિનારા પરથી દેખાતાં હતાં, તેના કરતાં ઘણાં વધુ ઊંચાં ઊછળી રહ્યાં હતાં. મોટરને જોરે અમારી નાવ એક મોજા ઉપર ચડે અને એ મોજાની ટોચ પર પહોંચતાં જ મલ્લાહ મોટરનું મશિન બંધ કરી દે, જેથી હોડી મોજાની પાછળની સપાટી પર સરકીને નીચે ઊતરી આવે. વળી બીજા મોજા પર સવાર થવાનું ને પછી નીચે લસરવાનું ! કિનારાથી દૂર જતાં ગયાં તેમ-તેમ સમુદ્રના અફાટ વિસ્તારનો અને આ મગતરા જેવી હોડીમાં અમારી અસહાયતાનો તીવ્ર અહેસાસ થવા લાગ્યો. અમને મધદરિયે ખ્યાલ આવ્યો કે, આ ખતરનાક મુસાફરીમાં અમને લાઇફજેકેટ પણ બાંધવામાં આવ્યાં નહોતાં !

થોડે સુધી દરિયામાં સીધું ગયા પછી અમારી હોડીને ડાબી તરફ વાળવામાં આવી. વળતાં જ મોજાંની થપાટો જરાક સૌમ્ય બની. વળી જરાક આગળ ગયાં, ત્યાં નાવને ઊંચી ભેખડો તરફ વાળવામાં આવી. દરિયાનાં તોફાની મોજાંએ આ ઊંચી ભેખડો ને સતત કોતરીકોતરીને નાનીમોટી ગુફાઓ રચી હતી. ગુફા એક નહીં અનેક હતી. વળી અમે જોયું કે, દરિયાએ વિરાટ પથ્થરોને પવન અને મોજાંને ટાંકણે અત્યંત કલાત્મક રીતે કોતર્યાં હતાં. ગુફામાં પાણી શાંત હતાં. મલ્લાહે ઘરઘરાટી કરતું મશિન બંધ કર્યું. અમારી નાવ પથ્થરોની વચ્ચેથી ગુફાઓમાં સરકવા લાગી.

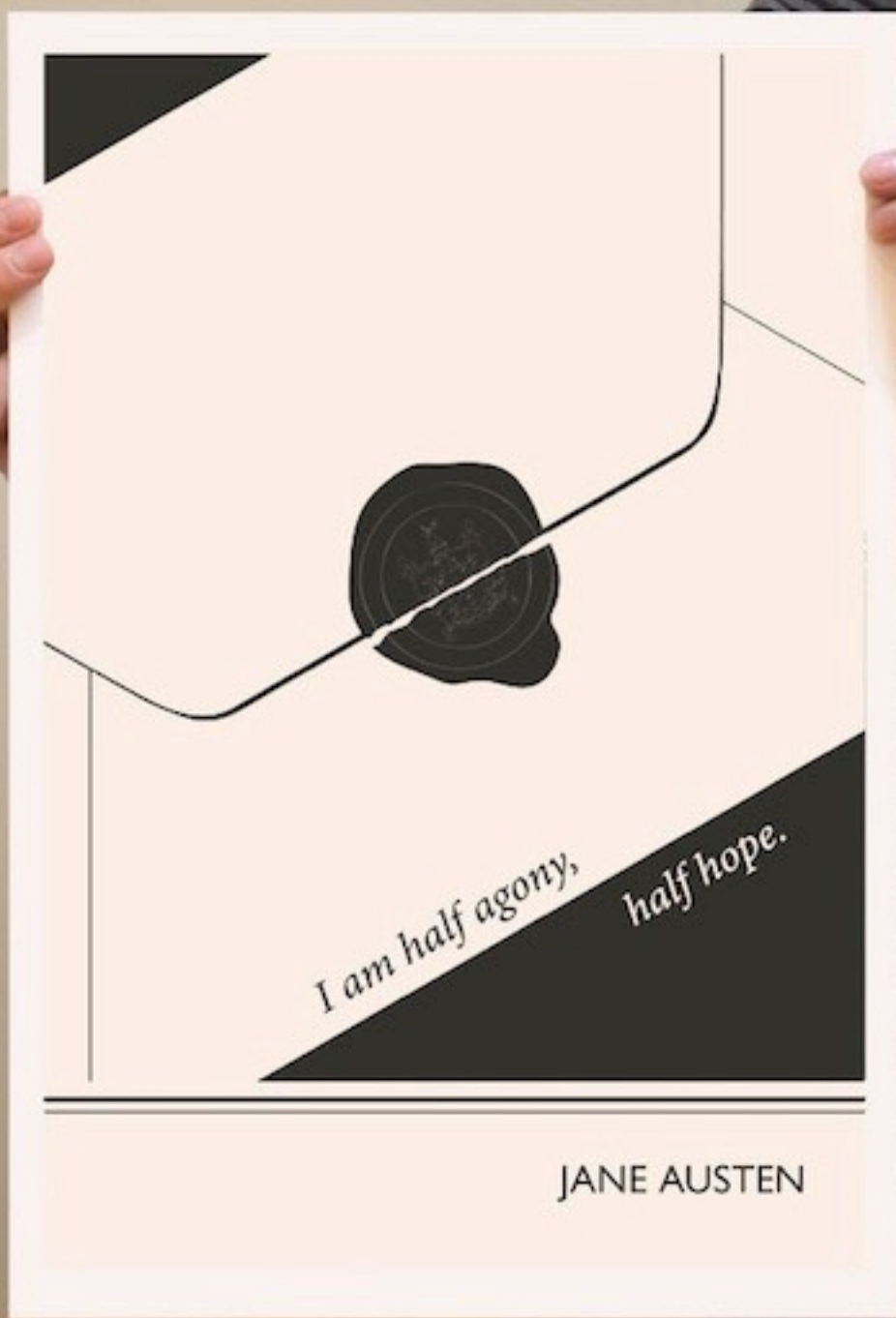
ખલાસીએ અમને દરિયાના તળિયા તરફ જોવા ઇશારો કર્યો. અમે અવાકુ થઈને પારદર્શકતાની પરિસીમા પર તળિયે રેલાયેલા કુદરતી રંગોને જોઈ રહ્યાં. અહીં સમુદ્રતળમાં રંગબેરંગી પથ્થરો ને પરવાળાંને કારણે પાણીમાં અનેક રંગોની બિછાત રચાઈ છે. એક જગ્યાએ તો નીચે હીરા જેવું ઝળહળતા પથ્થરો હતા. જેને કારણે તળિયું એવું ઝગારા મારતું હતું કે જાણે કોઈ અલૌકિક રત્નમંડિત જળમહેલમાં આવી પહોંચ્યાં હોઈએ ! ગુફાઓની દીવાલો પર પણ સ્ફટિક જેવાં રાતા, ભૂરા, લીલા એમ મેઘધનુષી રંગોનો ઝળકાટ દેખાયો. સદીઓએ તરાશેલા ને રત્નોથી શણગારેલા પથ્થરોનાં એ શિલ્પ અદ્ભુત હતાં. અને એને જોવા અમે ખેડેલું સાહસ પણ યથાર્થ જ હતું. સાંકડા-પહોળા પથ્થરોના સ્તંભો વટાવતાં અનેક ગુફાઓમાંથી પસાર થતાં અમને અમારો હોડીવાળો જેમ્સબોન્ડના ક્યા પિક્ચરનું કયું દશ્ય, ક્યાં ફિલ્માવવામાં આવેલું તે બતાવતો હતો, પણ કુદરતની આ મહાન રચના પાસે શું મૂલ્ય હતું એ ચલચિત્રનું ? અરે, અમે તો પથ્થરોથી એવાં સંમોહિત હતાં કે, સૂરજ સામે પણ અમારી નજર ગઈ નહીં!

મલ્લાહે હોડી પાછી વાળી. દરિયો વધુ તોફાની બની રહ્યો હતો, છતાં અમે હેમખેમ કિનારે પાછાં પહોંચી તો ગયાં જ ! કિનારે અમારા મિત્ર ડૉ. મર્યટનો દસ વરસનો દીકરો ચિન્મય રાહ જોતો હતો. એને ડર લાગતો હતો એટલે એ આવ્યો નહોતો. એ તો અમને સાતેય જણાંને પણ ન જવા વીનવતો હતો. અંતે અમે માન્યાં

નહીં ને ચાલી નીકળ્યાં ત્યારે એણે બૂમ પાડેલી, મરી જશો, પાછાં ફરો, અરે, જાવ જ છો, તો મારો પાસપોર્ટ તો દેતાં જાઓ ! તમને વિચાર આવે છે કે, તમે બધાં ડૂબી જશો તો મારું શું થશે ? ત્યારે તો અમને ખૂબ હસવું આવેલું. આપણે બધાં ડૂબી મર્યાં હોત તો ચિન્મય એકલો માલ્ટાની ગલીઓમાં રઝળી પડ્યો હોત ! એમ કહીને આજે પણ હસીએ છીએ, છતાં મનોમન તો અમે સૌ જાણીએ જ છીએ કે ચિન્મય કહેતો હતો એ વાત ખોટી નહોતી. ખરેખર એ એક દુઃસાહસ હતું.

[પગલાંનાં પ્રતિબિંબ, ૨૦૧૦-માંથી]

*I am half agony,
half hope.*

JANE AUSTEN

કવિતા

કહેશે

– રઈશ મણિયાર

પગનાં છાલાં દોડવાની 'ના' જ કહેશે
ધ્યાસ તોયે ઝાંઝવા પીવા જ કહેશે

કાંકરા અંગે બધા સહેલાણી જાણે
મોતી બાબત માત્ર મરજીવા જ કહેશે

શું કદરની આશ ઉન્નત લોક પાસે!
વાદળાં તો પહાડને નીચા જ કહેશે

બોર કેવાં હોય છે, શબરીને પૂછો
રામને પૂછો તો એ મીઠાં જ કહેશે

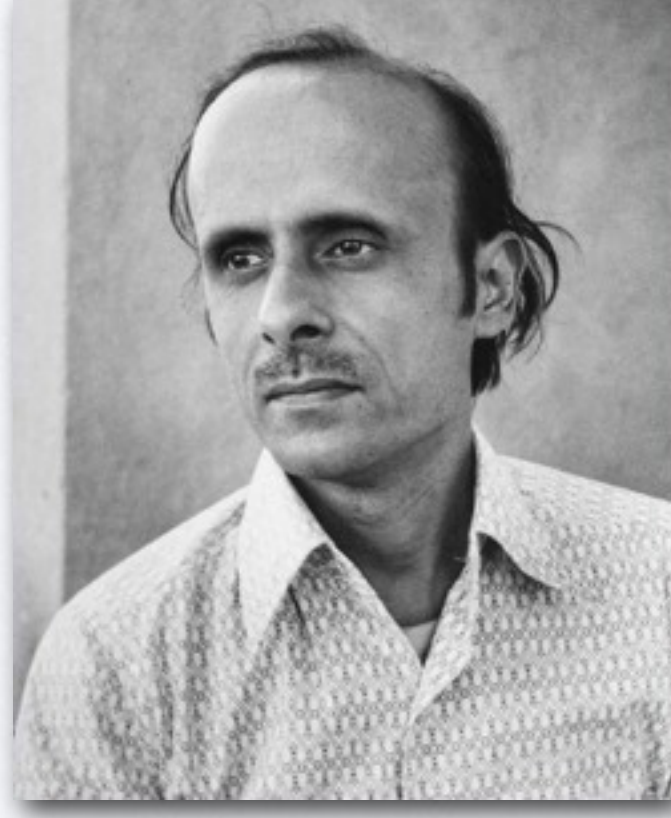
આ પગરખાંઓ દિવસની વાત જાણે
રાત વીતી કેમ ઓશીકાં જ કહેશે

શોરોગુલ જંપી જશે જૂઠાણાં લઈને
વાત સાચી તો સ્વરો ધીમા જ કહેશે

તું સફળ છે, કોણ કહેશે સત્ય તુજને?
મંડળી મળશે ને 'હા જી હા' જ કહેશે

બેઘરોની પીઠને પૂછી તો જો જો
શહેરના ફૂટપાથને વિસ્સા જ કહેશે

ભાષા-સ્વાદ

દિગ્વીશ મહેતા

પોતાનાં નવલકથા, નિબંધોમાં સર્જનાત્મક ગદ્યશૈલીથી જેમણે ધ્યાન ખેંચ્યું તે દિગ્વીશ નાનુભાઈ મહેતા (જ. ૧૨.૭.૧૯૩૪ – અવ. ૧૩.૬.૨૦૦૧) અંગ્રેજી સાહિત્યના અભ્યાસી અધ્યાપક હતા – વિવેચક અને અનુવાદક પણ હતા. આપણો ઘડીક સંગ નામની લઘુ નવલકથાથી એ ધ્યાનપાત્ર બનેલા અને દૂરના એ સૂર માંના નિબંધોથી વધુ ખ્યાત બનેલા

ઇંગ્લીશ! ઇંગ્લીશ! – એ વિષયનું એક બે-નમૂન કહેવાય એવું પુસ્તક છે. ઇંગ્લીશ ભાષા સાથે જ ઇંગ્લીશ સંસ્કાર, સાહિત્ય, વગેરેનો સમગ્રતયા પરિચય આપતું આ પુસ્તક ગદ્યના સ્વાદ માટે પણ દરેકે વાંચવા જેવું છે.

૧. ખરો ખૂની કોણ ઉર્ફે હુ-ડન-ઈટ ?

ચાઈનીઝ પદ્ધતિનું વાવેતર, ઇઝરાયેલી પદ્ધતિનું ઇરીગેશન, ઓસ્ટ્રેલિયન પદ્ધતિનું મસાજ – એમ કોઈ ટિમ્બક્ટૂ પદ્ધતિથી ઇંગ્લિશ શીખવી દેનાર મળી જાય તેની શોધમાં આપણે દરેક છીએ. અને આવી પદ્ધતિની શોધમાં ખુદ અંગ્રેજો પણ રહ્યા છે, એમનાં પોતાનાં કારણોસર – મેથડ્ઝ, મેથડ્ઝ, મેથડ્ઝ. ઇંગ્લિશ શીખવાની કે શીખવવાની કોઈ મેજિકલ મેથડ મળી જાય તો પછી જુઓ... આવી આશા હમેશાં રહે છે.

ઇંગ્લીશ! ઇંગ્લીશ!

– દિગ્વીશ મહેતા

– પણ મેથડ, પછી કોઈ પણ મેથડ હોય, પણ એ આખરે તો એક મીન્સ છે, એક સાધન. એવું બની શકે કે સારામાં સારી રીતે વિકસાવેલી મેથડ પણ તમારે માટે નકામી જાય. તમારું ઈંગ્લિશ ન સુધરે તે ન સુધરે! આમ કેમ બને છે ?

આનું કારણ કદાચ તમે પોતે હોવ. અને એનું મોટામાં મોટું કારણ એ કે તમે એકભાષી છો. એટલે કે તમે સ્વભાવે, સંસ્કારે, વ્યવહારે, વર્તનમાં, બધી રીતે ગુજરાતી છો, અને ગુજરાતી જ છો. તમે બદલાવા માગતા નથી. કદાચ આવો જ બ્લોક, આવું કોઈક વ્યક્તિગત વલણ બીજી ભાષા બોલનારામાં, મરાઠી કે તમિલ બોલનારાઓમાં પણ મળી આવતું હશે. બીજી ભાષા શીખવી એટલે બીજા માણસ થઈ જવું, જયંતિભાઈમાંથી મિસ્ટર જહોન કે જોર્જ થઈ જવું, અને એટલી તૈયારી તમારામાં નથી.

ચાર્લ્સ ડિકન્સ – અને ખરેખર ખરો ઉચ્ચાર ડિકિન્સની નજીકનો છે, નહીં કે ડિકન્સ, પણ ઉચ્ચારોનો પ્રશ્ન આપણે અત્યારે નથી ઉખેળવો — પણ ડિકન્સની એક નોવેલમાં એક પોપટનો દાખલો છે, જે એવી ફરિયાદ કરે છે કે આ વિદેશીઓ તો જુઓ ! એક તો મારી પાસે, એક પંખી પાસે, ભાષા બોલાવવા લાગ્યા, અને તે પણ વિદેશી ભાષા !... ડિકન્સનો આ પોપટ એકભાષી છે, પોતાની, પંખીની જ ભાષા. એને પ્રમીલા મટી પેમીલા કે પેટ્રીશિયા નથી થવું. થવું પડે તો તેનો અણગમો છે.

‘માય ફૈર લેડી’ ફિલ્મમાં પણ પેલી ફૂલ વેચનારી છોકરીને ભાષાની સફાઈથી ભદ્ર સન્નારી બનાવી દેવા પ્રયત્ન કરતા પ્રોફેસરને પણ એ જ મુશ્કેલી નડે છે, એ ફૂલ વેચનારી એ ફૂલ વેચનારી જ રહે છે, એ પણ લગભગ આપણા બધાની જેમ એકભાષી નીકળે છે. તો તો એને માત્ર એક્સન્ટ બદલવાનો હતો, પણ એક્સન્ટ બદલવો એટલે અવતાર બદલવો. એ કેમ કરીને બને ? બિચારા ભાષાશાસ્ત્રી પ્રોફેસર હિગિન્સ એટલા અકળાય છે : આ સ્ત્રીઓ જેનું નામ, એ આપણી જેમ, પુરુષો જેમ, કેમ નહીં બની શકતી હોય ? વ્હાય કાન્ટ ઘે બી લાઈક અસ! એ પ્રોફેસર પોતાના ગોઠિયાને પૂછે છે. પણ એમને નથી અનુભવ સ્ત્રીઓનો કે ભાષા શીખવાની મુશ્કેલીઓનો! મૂળ બર્નાર્ડ શૉના એક નાટક પરથી બનેલી ‘માય ફૈર લેડી’ ફિલ્મના વિષય પર જ પ્રવીણ જોષીએ ડિરેક્ટ કરેલા નાટકમાં સંતુ રંગીલીની પણ એ જ મુશ્કેલી છે, જે આજના અંગ્રેજી શીખતા ગુજરાતીની છે.

તો પ્રશ્ન એ છે કે ગુનેગાર કોણ ? આમ તો આ આખું પ્રકરણ એક ડિટેક્ટીવ નોવેલ જેવું છે. એમ નક્કી લાગે કે ના ખૂન તો બટલરે જ કર્યું છે, ત્યાં પાના નંબર ૧૩૫ ઉપર આવતાં આપણને સહસા એવું થાય

કે ના, ના, આ તો પેલો શિકારનો શોખીન યુવાન જે મોડી રાત સુધી કુટુંબ સાથે પાનાં રમતો બેઠો'તો તેની જ સાજિશ છે. એ જ ખરેખર ખૂની લાગે છે. અને વળી ૨૦૭ પાના પર એમ સાબિતી મળે કે એ સવારે જ્યારે ખૂન થયું ત્યારે એ તો લંડન જવા નીકળી ચૂક્યો હતો. ના...નો.'

– એટલે આપણે એમ માનવા માંડીએ કે તમને ઇંગ્લિશ નથી જીભે ચડતું કેમકે તમે સ્વભાવે, સંસ્કારે એકભાષી જ છો ને તમને તમારી ગુજરાતી લઢણની વળગણ છૂટતી જ નથી, ત્યાં કંઈક ત્રીજું જ નીકળે. તમેના તમે ફ્રેન્ચ કે જર્મન શીખવા માંડો અને તે તમે ઝડપથી શીખતા જાવ. એલિયાંસ ફ્રાન્સેમાં ફ્રેન્ચ બોલતા, પાર્લેવૂફ્રાન્સે કરતા થઈ જાવ, અણે જર્મનમાં ગુટન આબન્ડ્સ, એટલે ગુડ ઇવનિંગ તો એટલા શોખથી બોલો કે તમે જયંતિભાઈ જાણે કદીય હતા જ નહીં. તમે પહેલેથી જ મોમ્પેલિયરના મસિયર હ્યુગો કે હાઇડલબર્ગના હેર શ્મિડ્ટ હતા ! કેટલું સુખ ! જયંતિભાઈ તરીકેના આ આખાય ગુજરાતી અવતારથી છૂટ્યા !

તો ખરેખર ખૂની તમારી એકભાષિતા નથી પણ ખુદ ઇંગ્લિશ ભાષા જ છે. તેમાં જ કાંઈ તકલીફ છે ! - ના, ના, મારા સાહેબ ! ખરેખર ખૂની તો આપણા ગુજરાતીભાષી સમાજનો ઇતિહાસ છે જે તમારી ઇંગ્લિશ શીખવાની ઇચ્છામાં આડો આવે છે. ફ્રેન્ચ કે જર્મન એ આખરે ચોક્ખી વિદેશી ભાષા છે જે તમે જાણતા જ નથી ને માટે જ ઝડપથી શીખી શકો છો. જ્યારે ઇંગ્લિશ એક એવી વિદેશી ભાષા છે જે તમારે માટે ફોરેન લેંગ્વેજ નથી જે અર્થમાં ફ્રેન્ચ કે જર્મન એક ફોરેન લેંગ્વેજ છે.

તો પહેલું કામ એ કરીએ કે ઇંગ્લિશને એક વિદેશી ભાષા તરીકે જ જોઈએ, એક ફોરેન લેંગ્વેજ, એક બિલકુલ અજાણી ભાષા. અને એક બિલકુલ અજાણી ભાષા બોલવાની મજા એ છે કે એમાં ભૂલો કરી શકીએ છીએ, ઇંગ્લિશ ભૂલો !

૨. તમને હેટમાંથી કબૂતર કાઢતાં આવડે છે ?

તમે કોઈવાર નાટકની રજૂઆતમાં ભાગ લીધો છે ? કંઈ રાજા, કંઈ રાણી એવો તખ્તા પર પાઠ ભજવ્યો છે ? નથી ભજવ્યો ? તો તમને ઇંગ્લિશ બોલતાં, ઇંગ્લિશમાં વાતચીત કરતાં નહીં આવડે, કેમકે ઇંગ્લિશ કે પછી કોઈ પણ વિદેશી ભાષા, બોલવી એ તખ્તા પર પાઠ ભજવવા જેવું છે, એ એક પર્ફોર્મન્સ છે.

એટલે તમારે ઇંગ્લિશમાં બોલવા માંડતાં સાથે જ એટલા સમય પૂરતું ઇંગ્લિશમેન કે ઇંગ્લિશ વુમન બનવું પડે. આમાં તમે જેટલી બાંધછોડ કરો, જેટલે પણ અંશે તમે તમારી રોજિંદી ચીલાચાલુ ગુજરાતી જાત જાળવીને, જેમ ને તેમ રાખીને ઇંગ્લિશ બોલવા જાઓ, તેટલી તમારી મુશ્કેલીઓ વધશે.

નવાઈની વાત નથી કે અમેરિકા જઈ વસનાર રમેશ શાહ ત્યાં રોમી તરીકે ઓળખાય છે. આમાં આપણને ભારતમાં રહે જરા વિચિત્ર લાગે, ફ્રેન્ચી, પણ ત્યાંના સમાજમાં ગોઠવાવા રમેશનું રોમી બનવું એ બિલકુલ જરૂરી છે. ઇંગ્લિશ ભાષી સમાજમાં પ્રવેશવા માટે ઇંગ્લિશ નામ ધારણ કરવું એ આ આખીય રમતનો એક નિયમ છે, અને એક વિદેશી ભાષા બોલવી એ એક રમત છે, જે તમારે શીખવી છે, એક ચાતુરી, એક પાઠ, કહ્યું એમ એક પર્ફોર્મન્સ.

એટલે સહુથી પહેલાં તો તમારે તમારો બધો ભાર ખંખેરી નાંખી, અંગૂઠા પર એકબે વાર કૂદી લઈ, હથેળીઓ એક-બીજા સાથે અફળાવી, બે હાથ પ્રસારી આખાય શરીરના ઉપરના ભાગ, ટોર્સો, તેને આમતેમ ફેરવી, હળવાફૂલ થઈ જવાનું છે. ઇંગ્લિશ જાણવું એ ભલે છેવટના અર્થમાં એક બૌદ્ધિક કે શૈક્ષણિક કુશળતા ગણાતી હશે, પણ ઇંગ્લિશ બોલવું, બોલચાલનું ઇંગ્લિશ સિધ્ધ કરવું એ તો ઘણે મોટે અંશે લગભગ શારીરિક ચાપલ્યનો તમારા શરીરની નમનીયતા, તમે તેને કેટલે અંશે વાળી શકો છો, પ્રયોજી શકો છો, તેનો સવાલ રહે છે. તમે જે રીતે બેઠા હોવ તો બેસો છો, ઊભા હોવ તો જે સ્ટાન્સ એટલે કે જે છટા કે અદાથી ઊભા રહો છો, તમારા હાથના હાવભાવ, તમારા મોં પરની રેખાઓ પરનો તમારો કંટ્રોલ, તમારો કાબુ, તમે જે રીતે ડોક ગરદન ઉઠાવો, નમાવો કે ફેરવો છો, તમે જે રીતે અવાજનો ઉપયોગ કરો છો, આરોહ-અવરોહને પ્રયોજો છો, તેથી તે પરનું પ્રભુત્વ છતું થાય છે, પ્રભુત્વ કે પછી તેનો અભાવ. આમ કેમ નવા જ મિજાજમાં આવી જવું, આળસ ખંખેરી એક નવા જ પાઠમાં પ્રવેશી રહેવું તેને માટે એક સરસ ઇંગ્લિશ પ્રયોગ છે : સાઈક યોર સેલ્ફ, આયાસપૂર્વક જોર કરીને જાતને નવી જ રીતે વળી ફરીથી જોતરવી. વેલ, યુ હેવ ટુ ડુ ઇટ ! જો તમારે ઇંગ્લિશ બોલતા થવું હોય તો તમારે તમારી જાતને નવા જ ઢાંચામાં ઢાળવાની છે.

તમે મનમાં મુસ્કુરાતા હશે અને કદાચ કહેતા હશે કે આ તો બધી કોઈ યોગિક પ્રક્રિયા જેવી વાત કરે છે, પણ ઇંગ્લિશ કે કોઈ પણ વિદેશી ભાષા શીખવાની પ્રક્રિયા એ એક સળંગ સામાજિક પ્રક્રિયાનો ભાગ છે અને માટે જ યોગિક પ્રક્રિયાથી વધુ નહીં તો તેટલી જ અઘરી છે.

આપણે એક દાખલો લઈએ રમેશ લુહારનો. એ શહેરની કોઈ પાછલી પોળમાંથી કે કોઈ સ્મોલ ટાઉન, મહેસાણા, કડી, કલોલ કે કોઈ નાના ગામમાંથી ભણી, કોલેજ કરી, ગ્રેજ્યુએટ થઈ, પછી ધંધાદારી લાયકાતોના વધુ સર્ટિફિકેટ મેળવી અત્યારે ભોપાલ ગયો છે. બાવીસ-ત્રેવીસ વર્ષનો છે ને તેને ત્યાં ભોપાલમાં ઇન્ટરવ્યૂ આપવાનો છે.

ઇન્ટરવ્યૂનું શાસ્ત્ર તો જુદું જ છે, પણ એ પહેલાં આપણા આ રમેશ લુહારને એક રાજુ પદ્મનાભન નામના તેના જેવા જ જુવાન સાથે ભેટો થઈ જાય છે. ઇન્ટરવ્યૂ તો આવતી કાલે છે પણ આજની સાંજે એ રાજુ સાથે ફરવા નીકળ્યો છે. વાતચીત શરૂ થાય છે.

‘હેર આર યુ ફોમ ?’ ‘ગુજરાત.’ ‘ઓહ, ગુજરાત ? બટ વીચ પ્લેસ ઇન ગુજરાત ?’ ‘મહેસાણા.’ ‘ઓહ, વોટ વોઝ ઇટ યુ સે’ડ ?’ ‘મ-હે-સા-ણા’ ‘હેર ઇઝ ઇટ ઇન ગુજરાત ?’ અહીં હવે રમેશની ગાડી ખોટકાય છે. ખલાસ. હવે બોલવાનો વારો રમેશનો છે. બહુબહુ તો તે પેલા રાજુ પદ્મનાભનને એના એ જ પ્રશ્નો પૂછી રમત ચાલુ રાખી શકે.’ ‘હેર આર યુ ફોમ ?’ એટલો ફેર કરે કે આ વખતે ‘યુ’ પર ભાર મૂકે.’ ‘કોઈમ્બતોર ?’ ‘વીચ સ્ટેટ ?’ ‘ઓહ, સાઉથ ?’ જો રમેશ આટલું પણ ન કરી શકે તો જોબ તો કદાચ ખોય, પણ એ સાંજનું બોરડમ ફેડવાની એક સરસ તક તો ખોય જ, એક કોન્ટ્રેક્ટ નહીં, તો એક કોન્ટ્રેક્ટ ખોય.

હવે આમાં રમેશે કાંઈ બહુ મોટી સિધ્ધિ મેળવવાની નથી, એણે સાદી ભલી સમી સાંજની વાતચીત કરવાની છે. પેલા રાજુ પદ્મનાભન જેવા તેના જ પ્રકારના જુવાન સાથે સમય ગાળવા અમુક ઇંગ્લિશ અવાજો કરવાના છે. ગાડું ગબડાવવાનું છે. આમાં ભૂલ થાય તો કોઈ એના માર્ક કાપી લેવાનું નથી. પણ પેલો રાજુ પદ્મનાભન ધાણી ફૂટે એમ નહીં તો ઘરમાં ભાંગલું મિક્સર અવાજો કરે તે રીતે કંઈ ભેળસેળિયા ઉચ્ચાર ને શબ્દોવાળું પણ ઇંગ્લિશ નામે ઓળખાતું કચ્ચરિયું પીરસ્યે જઈ શકે છે, એટલી આવડત તેનામાં છે, જ્યારે રમેશ લુહાર કદાચ મારા કવિ સુંદરમ્નો દૂરનો સગો હોય તોપણ તેની ભુજા એક વાર પણ ઘણ ઉઠાવતી નથી.

રમેશ લુહાર બધી જ આવડત છતાં મોં ખોલતો નથી, ખોલી શકતો નથી, કેમકે એની અંદર પેલું આપણે કહ્યું એ જંતર, એ યંત્ર, એ મેકેનીઝમ નથી, જેથી સંદર્ભ બદલાય એટલે અંદરથી એની પરભાષી, અહીં ઇંગ્લિશભાષી, જાત સક્રિય થાય. આ ઓન/ઓફ સ્વીચ જેવું છે. અને આ કંઈ એક વાર મારીને નાસી છૂટવાની વાત નથી. એ સતતની અંદર વિકસાવેલી, વસાવેલી એક વ્યવસ્થા છે. કોમ્પ્યુટરની ભાષામાં કહીએ તો તમારી અંદર એક પ્રોગ્રામ છે.

આપણા રમેશ લુહારની સમવયસ્ક એક સોનાલી શાહ નામની છોકરી કલ્પો. આ સોનાલી રાજુ પદ્મનાભનને ઉતારાના ડાઈનીંગ હોલમાં પહેલી જ વાર મળે છે પણ ‘હલો!’ ‘આઈ એમ સોનાલી ... પદ્મનાભન ? સાઉથ આઈ ગેસ. આર યુ ફોમ કેરાલા બાય એની ચાન્સ ? નો ? ઓહ યસ, આઈ એમ અ ગુજરાતી ! હન્નડ્રેડ પર્સન્ટ ! કેમ છો ! સારું છે ! રાઈટ...!’ કહેતી કહેતી સોનાલી રાજુને લઈને બીજા ટેબલ પર બેસવા લઈ જઈ અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

કેમકે સોનાલી શાહ ગુજરાતી હોવા છતાં તેનામાં પેલું મેકેનીઝમ છે, એ પ્રોગ્રામ્ડ છે, તેની અંદર ઇંગ્લિશભાષી એક બીજી જાત છે. કહો કે તેને હેટમાંથી કબૂતર કાઢતાં આવડે છે.

એટલે લાખ ડોલર્સનો સવાલ આ છે કે તમે વખત આવે ઓન/ઓફ કરી શકો એવું બહુવિધ ભાષાતંત્ર ધરાવો છો ? ચાવી છે સફળ દ્વિભાષી થવામાં.

એ કેમ થવાય ?

કવિતા

હજી વહાલ કરે છે

– હરિકૃષ્ણ પાઠક

‘એક ડોસો ડોસીને હજી વહાલ કરે છે’
અને ડોસીયે ડોસાને ન્યાલ કરે છે.

ડોસો કંઈ કેશ હવે રંગતો નથી

ને નથી ડોસી સજાવતી વેણી,

અનુભવે એટલું તો શીખી ગયાં છે કે

કાળ જાય, રહી જતી કહેણી!

તો યે ડોસો લલકારતો નાટકનાં ગીત

અને ડોસી ગમતાંનો ગુલાલ કરે છે,

એક ડોસો ડોસીને હજી વહાલ કરે છે.

ડોસાનાં પાવલાં તળાંસે છે ડોસી

(ને ડોસીનું માથું દબાવી દે ડોસો)

પડખે બેસીને કદી સિરિયલ નિહાળતાં

હળવેથી મારી લે ઠોંસો !

રસ્તો ઓળંગતાં ટ્રાફિક ના હોય તોય

ડોસીનો હાથ ઝાલ ઝાલ કરે છે,

એક ડોસો ડોસીને હજી વહાલ કરે છે.

ઝાંખું દેખે, ઓછું સાંભળે – ને તોય મન વહી જતું કૌતુકને વારણે;
 પૂછ્યા કરે કે કોણ, ક્યાંથી ને શું કરવા આવી ખોડાયું છે બારણે!
 ઉત્તર ના પામતાં પૂરો કે પાધરો
 તો કડવું હસી દઈ કમાલ કરે છે,
 એક ડોસો ડોસીને હજી વહાલ કરે છે.

જીવતરના જોગ બધા જોગવી લીધા છે ને સંકેલ્યાં બાજી ને સોગડાં,
 ખટમીઠી યાદ કદી મમળાવા માંડે તો કળવા લાગે છે હવે ચોકડાં!
 આછી પડપૂછ પછી પંડમાં કરી લેતાં
 હળવી હયાતીનો ખ્યાલ કરે છે,
 એક ડોસો ડોસીને હજી વહાલ કરે છે

અને ડોસીયે ડોસાને ન્યાલ કરે છે.

(ઋણસ્વીકાર : મુખડાની પંક્તિ કવિ શ્રી સુરેશ દલાલની છે)

[સમગ્ર કવિતા : જળમાં લખવાં નામ, ૨૦૧૧માંથી.]

લેખ

ડૉક્ટર અને દર્દીનો સંબંધ – કિરણ ન. શિંગલોત

ડૉક્ટર બનવું એ આશીર્વાદ રૂપ છે, અને શાપ રૂપ પણ. તમામ માનવ-વ્યવસાયોમાં ચિકિત્સાકાર્ય ઘણું ઉમદા ગણાયું છે. રુગ્ણ માનવજાતને સાજા કરવાની એમાં ઉત્તમ તક સાંપડે છે. પણ એમાં ભારોભાર જવાબદારી સંકળાયેલી છે. આ કેવળ પેટ ભરવાનો વ્યવસાય નથી. ડૉક્ટરે વ્યક્તિને માત્ર શરીરના રોગથી જ મુક્ત કરવાની છે એવું નથી. એની પીડા અને યાતનાઓ પણ દૂર કરવાની છે. રોગની ઘણી પીડા શારીરિક નહીં, પણ માનસિક હોય છે. ઘણા રોગનાં મૂળ માનવીના મનમાં સંતાયેલાં હોય છે. ચિકિત્સા કરનાર તબીબે દર્દીના મનમાં અતલ ઊંડાણમાં ડૂબકી મારવી જરૂરી છે. રેને ડેકાર્ટે માનવ-શરીરને યંત્ર સાથે સરખાવ્યું છે. અને તબીબની કામગીરીને ખોટકાયેલા યંત્રને દુરસ્ત કરનાર મિકેનિક તરીકે.

પણ તબીબનું કામ એટલું સરળ નથી. એણે એક એવા જટિલ યંત્રને સાજું કરવાનું છે. જેની અંદર એક મન છે; અને કદાચિત એક આત્મા પણ. જો ચિકિત્સાનું કામ યાંત્રિક હોત તો તબીબ પાસે માત્ર ટેકનિકલ આવડત હોય તો પૂરતું થઈ પડ્યું હોય. પણ આ કામ લાગે તેટલું સરળ નથી. તબીબ પાસે તકનિકી તેમ જ વૈજ્ઞાનિક જાણકારીની અપેક્ષા રહે છે એના કરતાં અનેકગણી વધારે માનવીના સ્વભાવ અને તેના માનસિક બંધારણને સમજવાની આવડત અપેક્ષિત છે. ચિકિત્સક અનેકગુણ સંપન્ન હોવો જોઈએ. એણે રોગો અને રોગીની સારવારમાં અસાધારણ ધીરજ અને હિંમતથી કામ લેવાનું છે. એણે નમ્રતાની સાથે માનવતાવાદી વલણ ધારણ કરવાનું છે.

એ શાણો હોવો જોઈએ, વિદ્વાન હોવો જોઈએ, અનુભવી અને જ્ઞાની પણ હોવો જોઈએ. નિરાડંબર તેમ જ નિરાભિમાની હોવો જોઈએ. એ સહિષ્ણુ તાની મૂર્તિ પણ હોવો જોઈએ. કેમ કે એણે માનવ-વ્યક્તિત્વ, વ્યવહાર અને વર્તનની ઘણી ચિત્રવિચિત્ર ખાસોયતોનો સામનો કરવાનો હોય છે. તે પણ માંદા માણસની! એનું ચારિત્ર્ય પણ ઘણું ઊંચું હોવું જરૂરી છે. બીજા કયા વ્યવસાય પાસેથી તમે આટલાટલા ગુણોની અપેક્ષા રાખી શકો? તબીબ દર્દી અને એના કુટુંબીઓ-સ્વજનોનો મિત્ર અને ફિલોસોફર હોય છે. એણે ચિકિત્સકની સાથે બીજી કંઈ કેટલીય સામાજિક ભૂમિકાઓનો ભાર વહન કરવાનો હોય છે. તબીબ બનવું એટલે તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું કઠણ કામ છે.

ભણીને તૈયાર થઈ રહેલા તબીબી વિદ્યાર્થીને એના વિદ્યાર્થીકાળ દરમિયાન ઘણી વૈજ્ઞાનિક અણે ટેકનિકલ જાણકારી અને કુશળતાઓ આપવામાં આવતી હોય છે. પણ તબીબી પ્રેક્ટિસમાં જે સૌથી પાયાની બાબત છે એનો એના શિક્ષણકાળમાં જરા પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલો હોતો નથી. અને એના

વર્ગખંડમાં કદી માનવતાના પાઠ શીખવવામાં આવતા નથી. એના માથે પંડિતાઈનો ભાર આપવામાં આવે છે, પણ નમ્રતાની શીખ આપવામાં આવતી નથી. એને સંભાષણ કલા (કોમ્યુનિકેશન સ્કિલ)ની ચાવીઓ આપવામાં આવતી નથી. પણ આમાં ન્યૂનતા કે મર્યાદા એના અભ્યાસક્રમની કે કોલેજની નથી. કેમ કે આ ગુણો તો એણે એની પ્રેક્ટિસનાં વર્ષો દરમિયાન સ્વયં ખીલવવાના રહે છે. આ એની સ્વસાધના છે. એના ક્ષેત્રમાં જે વરિષ્ઠ શિક્ષકો અને તબીબો છે એમને એ આ કાર્યમાં પોતાના આદર્શ સ્થાને સ્થાપી શકે છે.

તબીબી વિદ્યાર્થીનું કોલેજશિક્ષણનું પહેલું વર્ષ તો શરીરરચના અને ક્રિયાવિજ્ઞાન જેવા સંપૂર્ણ સૈધ્ધાંતિક વિષયો શીખવામાં જાય છે. આ દરમિયાન એ દર્દીઓ અને તેમના રોગોના જીવંત સંપર્કમાં આવતો નથી. પણ અભ્યાસનું પ્રથમ વર્ષ પૂરું કર્યા પછી એ દ્વિતીય ચરણમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એને હોસ્પિટલના વોર્ડમાં દર્દીઓના સંપર્કદમમાં આવવાની તક સાંપડે છે. એ બીમાર અને પીડિત માનવતાની સન્મુખ થાય છે. એને ભાગે દુઃખી ચહેરાઓને જોવાનું આવે છે. પોતાની કલમથી એ દર્દીઓની બીમારીઓની વિગતો એકઠી કરતો થાય છે. જેને મેડિકલ હિસ્ટ્રી કહેવામાં આવે છે. આ સમય છે કે જ્યારથી એને પોતાનામાં એક ઉમદા તબીબ તરીકેના ગુણોનો વિકાસ કરવાની તક સાંપડતી હોય છે. મેડિકલ હિસ્ટ્રી આ દિશામાં એનું પહેલવહેલું ચરણ છે. અત્યંત ધીરજપૂર્વક, ઉતાવળ કર્યા વિના, સહાનુભૂતિપૂર્વક, કેવળ કાનથી સાંભળીને નહીં પણ હૃદયપૂર્વક એણે દર્દીની વિગતો એકઠી કરવી જોઈએ. એણે દર્દીની માનસિક અને સામાજિક ભૂમિકાનો પણ તાગ મેળવવો રહે છે. એક દીર્ઘકાલીન સહૃદયી સંબંધનો અહીં પાયો નંખાય છે. આ પૂછપરછનો હેતુ કેવળ દર્દીની સ્થૂળ તબીબી વિગતો એકઠી કરીને તેના રોગનું નિદાન કરવાનો ન રહેવો જોઈએ. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન દર્દી અને તબીબ વચ્ચે મિત્રતાનો સુદૃઢ સેતુ બંધાતો હોય છે. દર્દીને પોતાના ચિકિત્સક પ્રત્યે શ્રદ્ધા જાગતી હોય છે.

માંદગીના બિછાને પડેલા દર્દીને એ સારી પેઠે ખબર છે કે એની સામે ઊભેલો વિદ્યાર્થી શિખાઉ છે. સાવ અણઘડ છે અને એની સારવાર કે સાજા થવામાં કોઈ ભૂમિકા ભજવવાનો નથી. ફળસ્વરૂપ દર્દી પોતાના હૃદયનાં દ્વાર બંધ કરી દઈ રાખે છે. ચિઠાઈ શકે છે. ગુસ્સે કરી લઈ શકે છે. વિગતો આપવામાં જડતા ધારણ કરી લઈ શકે છે. અહીંથી જ તબીબી વિદ્યાર્થી માટે સંભાષણ કળા આત્મસાત્ કરવાનાં કપરાં ચઢાણની શરૂઆત થતી હોય છે. એક સાવ અજાણ્યા વ્યક્તિને એણે મિત્ર બનાવવાનો હોય છે. એક દુઃખી અને પીડિત ચહેરા પર એણે પરસ્પરની આંખો મળતાં જ સહજ મલકતા કરવાની કળા સિધ્ધ કરવાની હોય છે.

દર્દીનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવાનું કામ લાગે તેટલું સહેલું નથી. આ માટે તબીબે બે અગત્યની ચાવીઓ યાદ રાખવી જોઈએ. સામે બીમારીના બિછાને પડેલી વ્યક્તિ એના માટે માનવ પહેલી હોવી જોઈએ; દરેક ડોક્ટર તેના દરદીને એની બીમારીના નામ અથવા ખાટલા નંબર પરથી ઓળખવાની આદત ધરાવતા હોય છે; જેમ કે, ‘પેલો લિમ્ફોસાર્કોમાનો પેશન્ટ’ અથવા ‘૪૨ નંબરનો દર્દી!’

આ ન ચાલે. દર્દીને પોતાની વ્યક્તિગત ઓળખ છે. નામ છે. વ્યક્તિત્વ છે. પસંદ-નાપસંદ છે. શોખ અને રુચિઓ છે. જટિલ લાગણીતંત્ર છે. માન્યતાઓ છે. વિચારો છે. સાહિત્ય અને સંગીતની પરખ છે. રાજનૈતિક બાબતોમાં અભિપ્રાયો છે. પત્ની અને માબાપ સાથે મતભેદો છે. આર્થિક સંકડામણો હોય છે. તેમ સંતાનને પરણાવવાની ચિંતા પણ હોય છે. એનું મન માંદગીની પથારીએ પડ્યું પડ્યું આશા, નિરાશા, ચિંતાતુરતા, ભય, ડર, આશંકા, હતાશા, ખેદ અને નિરુત્સાહીપણા જેવી લાગણીઓ વચ્ચે ગોથાં ખાતું હોય છે. તબીબે માત્ર દર્દીની હૃદય કે યકૃત, અથવા આંખો કે ભાગેલા હાડકાની જ ચિકિત્સા કરવાની નથી હોતી; મનની મૂંઝવણોને પણ સંબોધવી રહે છે. વર્તમાનમાં માંદો પડેલો દર્દી એના ભૂતકાળનું ભારણ અજ્ઞાત માનસમાં લઈને જીવતો હોય છે. ઘણીવાર એના હૃદય પર થયેલા જૂના ઘા અને વર્તમાન બીમારી માટે જવાબદાર હોય છે. દર્દીને સંપૂર્ણ સાજો કરવા માટે એના હૃદય પર થયેલા ભૂતકાળના આ સઘળા જૂના ઘાની રૂઠ આણવી જરૂરી હોય છે. તબીબને આંગણે આવેલો દર્દી માત્ર શરીરથી જ રુગણ નથી હોતો, માંદું મન,

માંદી માનસિકતા પણ સાથે લઈને આવેલો હોય છે. જ્યારે એ બીમાર પડે છે ત્યારે એની સામાજિક ભૂમિકા પણ જોખમમાં આવી પડે છે. એની બીમારીનાં સામાજિક પરિણામો છે, તેમ આર્થિક પાસાઓ પણ હોય છે. સાચા તબીબે આ સઘળી બાબતોનો વિચાર કરવો જરૂરી હોય છે. દર્દીનું શરીર, એનું મન અને એનું સામાજિક વ્યક્તિત્વ – આ સઘળું એના અસ્તિત્વના અભિન્ન અંગો છે. એમને એકમેકથી છૂટાં ન પાડી શકાય. તેથી જો એને સાજો કરવો હોય તો એની સારવાર સમગ્રતામાં થવી જોઈએ. જે ચિકિત્સક દર્દીના હૃદયમાં પ્રવેશ નથી કરી શકતો એ એની બીમારી અસકારક સારવાર કદી નથી કરી શકતો. આધુનિક તબીબી મોડેલમાં જ એ મૂળભૂત ખામી છે કે એ દર્દીની માત્ર સ્થૂળ, ભૌતિક સ્તરે સારવાર કરે છે. રોગકારણનાં મનની ભૂમિકાની એ ધરાવ ઉપેક્ષા કરે છે.

જો તબીબે દર્દીને બરાબર સમજવો હોય તો એની સીધી રીત એ છે કે એણે પોતાની જાતને દર્દીના સ્થાને ગોઠવવી જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે ડોક્ટરે પોતે એવી કલ્પના કરી જોવી જોઈએ કે એ એક સામાન્ય મધ્યમવર્ગી પરિવારમાંથી આવે છે અને એને એક વિશાળ કુટુંબની જવાબદારીનો ભાર ઉઠાવવાનો છે એ એક ખાનગી કંપનીમાં ટુંકા પગારની નોકરી કરે છે અને એક મહિનો એણે હોસ્પિટલના બિછાને દાખલ થવાનો વારો આવ્યો છે. દરમિયાન એણે એના સંતાનોની સ્કૂલ ફી ભરવાની છે. મોટી છોકરીને પરણાવવી છે. ઘરમાં માંદાં અને ઘરડાં માબાપની સંભાળ લેવાની છે. એની પોતાની આકસ્મિક આવી પડેલી માંદગીનો ખર્ચ કાઢવાનો છે, એ બધાંની ઉપર એના માથે એની પોતાની માંદગીની ગેરહાજરીના કારણે નોકરી ગુમાવવાનો ભય ઊભો થયો છે. હોસ્પિટલની સારવારનું મોટુંમસ બિલ ઊભું કરી દેનાર તબીબે આ વ્યક્તિની પરિસ્થિતિ અને મજબૂરીનો અંદાજ મેળવવા માટે પોતાની જાતને એના ડગલામાં નાખવી જ પડશે.

દર્દી સાથેના સંભાષણ દરમિયાન તબીબને ચીડ ચઢી શકે છે. ગુસ્સો આવી શકે છે. દર્દી માટે તિરસ્કાર અને તીવ્ર અણગમાની લાગણી પેદા થઈ શકે છે. દર્દીનો કેસ એકદમ સામાન્ય હોય અને એમાંથી તબીબને ઝાઝા આવક થાય તેમ ન હોય, કે એના નિદાન અને સારવારમાં કશો અસાધારણ પડકાર કે બુદ્ધિની કસોટી સંકળાયેલા ન હોય તો એ નિરસ અને કંટાળાકારક બની શકે છે. દર્દીના લાંબાંલચક વર્ણનો કે એની અસંબંધ વાતો ઘણીવાર ગુસ્સો અપાવી શકે છે. દર્દીની રીતભાતો અને ગંદી હરકતો સામે સૂગ ચઢી શકે છે. એની નબળી બુદ્ધિમત્તા, લઘરવઘર પહેરવેશ, જુદો ધર્મ, જડ માનસિકતા, તબીબની સલાહ ન સાંભળવાનું વલણ, અંધશ્રદ્ધાઓ અણે આતાર્કિક માન્યતાઓ – આ બધું તબીબને ભારે અણગમો અને અકળામણ આપી શકે છે. તબીબે પોતાની આ નકારાત્મક માનસિકતા ઉપર વિજય મેળવવો ખૂબ જરૂરી છે. એણે પોતાની લાગણીઓને નાથવી રહેશે અને વાતવાતમાં તીવ્ર, તુરત અને અનાવશ્યક પ્રતિક્રિયા આપવાની આદતથી બચવું પડશે. દર્દી સાથેના સફળ અને અર્થપૂર્ણ સંભાષણ માટે આ બીજી કપરી શરત કે ચાવી છે.

તબીબ પાસે તો ભણેલો દર્દી પણ આવે અને અભણ પણ. બન્નેને એણે સરખી ધીરજ અને સહાનુભૂતિથી સાંભળવા જોઈએ. અભણ દર્દી પાસેથી પૂરતી કે જરૂરી માહિતી કાઢવવામાં જેટલી મુશ્કેલીનો અનુભવ થાય છે તેના કરતાં બિલકુલ અલગ જ પડકારનો સામનો એણે ભણેલા, બુદ્ધિશાળી દર્દીઓ તરફથી કરવાનો હોય છે. એ પોતાની બીમારીનું અત્યંત બારીકાઈથી બયાન કરે છે, એટલું જ નહીં, પણ તબીબને પોતાનું નિદાન અને સારવાર પણ સુચવી શકે છે. તબીબની કસોટી બન્ને પરિસ્થિતિમાં થાય છે. એણે બુદ્ધિશાળી દર્દીની દરેક વિગતને સાચો માનીને ન ચાલવું જોઈએ. તેમ બીજા દર્દીને ગમાર ગણીને એની હકીકતની અવગણના ન કરવી જોઈએ.

‘દર્દી કદી જુદો ન હોઈ શકે’ એ વલણ અપનાવવું દરેક તબીબ માટે ઉપયોગી, લગભગ ફરજિયાત અને સલામત સાબિત થાય છે.

સારવારનો ત્રીજો મહત્ત્વનો નિયમ છે - દર્દીને દરેક રીતે ખુશહાલ રાખવો. તબીબે રમૂજી સ્વભાવના રહેવું જોઈએ. તબીબ અને દર્દી વચ્ચેના સંબંધમાં વિનોદ મહત્ત્વનું પરિબળ સાબિત થતું હોય છે. સામાન્ય રીતે તબીબની મુખાકૃતિ ગંભીર કલ્પવામાં આવે છે. રોગ અને રોગીની વાત કરવી વેળાએ એ હસે તે બરાબર ન લાગે. પણ આ વાત સાચી નથી. પરસ્પરની વાતચીતમાં હળવું વાતાવરણ પેદા કરવાની તબીબ રોગીની સારવારમાં ઓછા નિષ્ઠાવાન છે એવું પુરવાર થતું નથી તેથી વિપરીત તેનાથી દર્દીનો ભાર હળવો થાય છે. એની ચિંતા ઘટે છે. એની હતાશા ઓછી થાય છે. ભારેખમ શબ્દોમાં વાત કરવાથી બન્ને પક્ષ વચ્ચે એક પ્રકારનું અંતર બની જાય છે. જો તબીબ દર્દીના ચિત્તો કે બીમારીની વાત અત્યંત ઠાવકો મોઢે સાંભળે તો દર્દી પોતાના રોગને તે હોય તેના કરતાં વધારે ગંભીર પરિણામ આપી બેસે છે. એ સાજા થવાની આશા ખોઈ શકે છે. એના બદલે બન્ને વચ્ચે હળવાશનું વાતાવરણ હોય, વચ્ચે એકાદ રમૂજી કિસ્સા કે ટૂંકાની વાત થઈ જાય તો પરિસ્થિતિ જુદી બને છે.

રોગની ગંભીરતા ગમે તેટલી કેમ ન હોય, તબીબે દર્દીના મનમાં આશાનું બીજ સીંચવું જોઈએ. એને સઘિયારો મળવો જોઈએ કે એની રોગમુક્તિ માટે શક્ય તેટલા સઘળા પ્રયાસો અને ઉપાયો કરવામાં આવશે. એને શ્રદ્ધા બેસવી જોઈએ કે એના વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. એને આદર મળ્યો છે. એની સમસ્યાઓને કે બીમારીને નિરર્થક માનવામાં નથી આવતી. દર્દીની કોઈપણ ફરિયાદને 'માનસિક સ્તરની (સાઈકોલોજીકલ)' ગણી લેવાની ભૂલ તબીબે ન કરવી જોઈએ. ડોક્ટર-દર્દીના સંબંધમાં વિશ્વાસનો સેતુ હોવા અનિવાર્ય છે. વિલિયમ ઓસ્લરે એ સાચું જ કહેલું છે કે જો દર્દીને ડોક્ટરમાં વિશ્વાસ બેસશે તો જ એની સારવાર કામિયાબ નીવડશે. ઘણા દર્દીઓ ઊંટવેદકથી પણ સાજા થાય એની પાછળ કયું પરિબળ કામ કરી જાય છે એનું અનુમાન સહેજે અઘરું નથી. પોતાની કરુણા અને ઉષ્માથી દર્દીના ભય અને ચિંતાને દૂર કરી શકે છે અને નિદાન તેમ જ સારવારની કષ્ટદાયક પ્રક્રિયાઓમાં તેનો સહકાર સંપાદન કરી શકે છે.

ચિકિત્સાકર્મ કદી નકામું નીવડતું નથી. 'આયંગ સંગ્રહ'માં કહેવામાં આવ્યું છે કે,

ક્વચિદ્ ધર્મઃ ક્વચિદ્ મૈત્રી ક્વચિદ્ અર્થઃ ક્વચિદ્ યશઃ

કર્માભ્યાસઃ ક્વચિદ્ ચેતિ ચિકિત્સા નાસ્તિ નિષ્ફલાઃ

અર્થાત્ - કોઈએ કરેલી સારવાર કદીય નિષ્ફળ જતી નથી. તે ક્યારેક ધર્મ, તો ક્યારેક મૈત્રી; ક્યારેક પૈસો, તો ક્યારેક જશ અપાવે છે. કંઈ ન મળે તો અનુભવરૂપી કર્માભ્યાસ તો અપાવે જ છે. પરંતુ તે કંઈ પણ ફળ આપ્યા વિના કદી રહેતી નથી.

ભૌતિકવાદના આ જમાનામાં કમનસીબે આજે સરકારી સાથે સેલ્ફ ફાઈનાન્સ મેડિકલ કોલેજોનો જે રીતે રાફડો ફાટ્યો છે તે જોતાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ ચિકિત્સાના કર્માણીના પાસા ભણી વધારે આકર્ષાઈને તબીબી શાખા પસંદ કરતા હોય છે. એ સાચું છે કે મોટાભાગના તબીબો આર્થિક દષ્ટિએ ખૂબ સધ્ધર હોય છે. છતાં હકીકત એ પણ છે કે દર્દીઓ પોતાની સારવાર માટે ડોક્ટર એવા પસંદ કરે છે જે સહૃદયી, સૌજન્યશીલ, દયાળુ તેમજ દર્દીની લાગણીઓની કદર કરનારા હોય, કોઈ દર્દીને ગુસ્સાવાળા અને ચીડિયા ડોક્ટર પાસે જવાનું નહીં જ ગમે. પોતાની યાતનાને દૂર કરનાર દયાળુ તબીબને કોઈ દર્દી જીવનભર ભૂલી શકતો નથી. એમાં પણ પોતાના દર્દીના હિત ખાતર જેણે ધનની ફણ ખેવના ન કરી હોય તેનો ઉપકાર એ શી રીતે વિસારે પાડી શકે?

ડૉક્ટર-દર્દીના સંબંધનું બૌદ્ધિક પાસું પણ છે. વ્યક્તિ ગમે તેટલ બીમાર ભલે હોય છતાં એ એના પોતાના ક્ષેત્રમાં વિદ્વાન પણ હોઈ શકે છે. આવા દર્દીઓ સાથે રોગ અને ચિકિત્સાની વિગતો ઉપરાંત વખતોવખત બૌદ્ધિક ચર્ચા અને વિનિમય પણ થઈ શકે છે. ડૉક્ટર અને દર્દી સાહિત્ય, કળા, સંગીત, ફિલોસોફી, રાજનીતિ, સમાજજીવન, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન ઇત્યાદિ વિષયોમાં રસપ્રદ ચર્ચાઓ તેમ જ આદાનપ્રદાન કરી શકે છે. આનાથી ડૉક્ટર પોતે જ્ઞાનમાં સમૃદ્ધ થઈ શકે છે. એની રુચિની સીમાઓનો વિસ્તાર કરી શકે છે.

ડૉક્ટર અને દર્દીના સંબંધોના ઘણા આયામ છે. આ સંબંધને ઊંચનીચનો સંબંધ ગણવાની ભૂલ કોઈ તબીબે કદી ન કરવી જોઈએ. ટેકનિકલ જાણકારી ધરાવનારા તબીબ ઊંચા સ્તરે નથી અને બીમાર વ્યક્તિ કોઈ નીચલા દરજ્જે નથી. આ સંબંધનું સર્વ રીતે એકતરફી શોષણ કરવાનો વિચાર કોઈ તબીબે કરવો ન જોઈએ. એ સંબંધમાં માનવીય પાસું ઉમેરતાં એને ઉદાત્ત સ્વરૂપ મળે છે. દરેક તબીબની દૃષ્ટિ એના ભણી હોવી ઘટે છે. અંતે તો પૈસા, નામ, કીર્તિ કે પંડિતાઈ કશું કામ આવતું નથી; જો કંઈ સાથે આવતું હોય તો એ છે કે માનવતા, પ્રેમ અને ઉત્તમ ચારિત્ર્ય.

સઘળા માનવ-વ્યવસાયોમાં ચિકિત્સાકર્મ પરમ સુખમય છે. કેમ કે ચિકિત્સકની સમક્ષ ભગવાન રોજ રોજ અનેક બીમારો અને પીડિતોના રૂપમાં હાજર થતો હોય છે. એમની સેવા કરવાનો એને અનાયાસ મોકો મળે છે. આ મોકાને એણે ધનની ખેવના કર્યા વિના ઉમળકાથી વધાવી લેવો જોઈએ.

એટલે જ તો કહેવામાં આવ્યું છે કે તબીબને માટે ભક્તિનો માર્ગ અત્યંત સુસાધ્ય છે.

[‘ ફાર્બસ ત્રૈમાસિક’, એપ્રિલ-જૂન ૨૦૧૪]

લેખક-સંપર્ક

ઉત્પલ પટેલ

હિમ્મતનગરમાં ગુજરાતીના
અધ્યાપક : વિવેચક, સંશોધક
dr.utpalpatel@india.com

હેમેન શાહ

મુંબઈમાં ડૉક્ટર : કવિ
drhemenshah@gmail.com

અરુણા જાડેજા

અમદાવાદ, પૂર્વે સુરતમાં
અધ્યાપક : અનુવાદક
arunaj50@yahoo.com

રાજેશ પંડ્યા

વડોદરાની મ.સ. યુનિવર્સિટીમાં
ગુજરાતીના અધ્યાપક :
કવિ, વિવેચક, સંશોધક
pandyarajesh30@yahoo.com

હરિકૃષ્ણ પાઠક

ગાંધીનગર, નિવૃત્ત નાયબ સચિવ :
કવિ, ગદ્યકાર
+૯૧ ૭૯ ૨૩૨૨૮૯૩૮

આ અંકના લેખકો

ભારતી રાણે

બારડોલીમાં ડૉક્ટર : પ્રવાસ-લેખક,
કવિ
bhartirane1@gmail.com

રઈશ મણિયાર

સુરતમાં ડૉક્ટર : કવિ, અનુવાદક,
તબીબી ગ્રંથોના લેખક
amiraeesh@yahoo.co.in

કિરણ શિંગલોત

વડોદરામાં ડૉક્ટર : તબીબી
ગ્રંથોના લેખક, અનુવાદક
kshinglot@yahoo.co.in

વી-ગ્રંથ

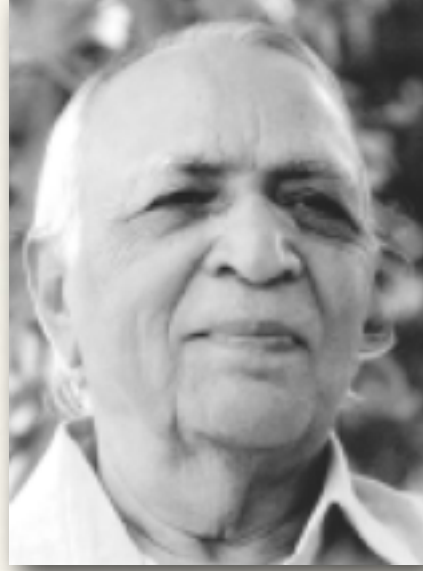
‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર મુખપૃષ્ઠ(cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’ના સર્વ વી-ગ્રંથોમાં આ સર્જક-કૃતિ પરિચયો ‘સંચયન’ના સંપાદક રમણ સોનીએ લખેલા છે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

www.ekatrafoundation.org/books

સર્જક-પરિચય - ભોળાભાઈ પટેલ

(જ. 7 ઓગસ્ટ 1934 – અવ. 20 મે 2012)

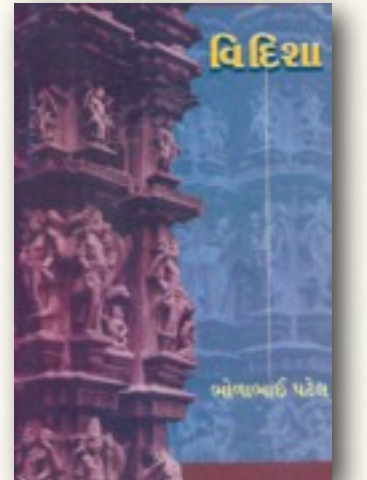
સાહિત્યકાર ભોળાભાઈ એટલે વિવેચક અનુવાદક નિબંધકાર. એના મૂળમાં અભ્યાસીની જિજ્ઞાસા-વૃત્તિ અને સર્જકનું વિસ્મય એકસરખાં છે. હિંદીના અધ્યાપક, ગુજરાતીના લેખક. પ્રોફેસર થયા પછી પણ ભણતા ગયા – અંગ્રેજીમાં એમ.એ., ભાષાવિજ્ઞાનમાં ડિપ્લોમા કર્યું. સંસ્કૃત-બંગાળી-અસમિયા-ઓડિયા-ફ્રેન્ચ ભાષાઓ શીખ્યા. નવલકથા-નાટક-કવિતા-વિવેચનનાં પુસ્તકોના અનુવાદો કર્યાં. વિવેચન-સંપાદનના મહત્ત્વના ગ્રંથો આપ્યા. પણ પ્રવાસરસિક ભોળાભાઈના સર્જનાત્મક નિબંધોમાં એમનું તાજગીભર્યું કુતૂહલ ને અખૂટ અભ્યાસવૃત્તિ એકસાથે ખીલી ઊઠ્યાં.

સાહિત્ય પરિષદના સામયિક ‘પરબ’નું ઘણાં વર્ષ સંપાદન કર્યું. અગ્રણી સાહિત્યસંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલા રહ્યા.

ભોળાભાઈ પટેલ એટલે તાજગીભર્યું સાતત્ય – પ્રવાસમાં, અભ્યાસમાં, લેખનમાં અખૂટ રસવાળો વિહાર.

‘વિદિશા’

વિદિશા – પ્રવાસ-સાહિત્યના ૧૧ નિબંધોનું આ પુસ્તક વર્તમાનકાળની આંગળી ઝાલીને ભૂતકાળમાં પણ વિહાર કરાવે છે. એ વિહાર સૌંદર્ય-વિહાર છે. આજના મધ્યપ્રદેશના વિદિશા શહેરમાં ફરતા ભોળાભાઈ કવિ કાલિદાસના ‘મેઘદૂત’ કાવ્યની રસિક નગરી વિદિશાને આંખ સામે ખડી કરે છે. તો, ‘ખજૂરાહો’ નિબંધમાં, શિલ્પોની મોહક અંગભંગીઓને જીવતી કરે છે ને એ રતિશિલ્પોમાં પ્રફુલ્લ સૌંદર્યનો અનુભવ કરાવે છે. આ નિબંધોની ભાષામાં ને સ્થળો જોવાની લેખકની રસિક દષ્ટિમાં એક રોમેન્ટિક લહર છે – પણ એ મસ્તી છીછરી નથી પણ ઘુંટાયેલી છે એટલે સૌંદર્યનો સાચો બોધ કરાવે છે. એથી, તે જ્યાં જ્યાં જઈ આવ્યા છે ત્યાં જવા માટે આપણા મનને અધીરું કરે છે. તો, જલદી પ્રવેશીએ એમના રસ-વિશ્વમાં –

સર્જક અને કૃતિ પરિચય : રમણ સોની

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

2013 Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 3 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્ત્રોત).

2014 Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 1,000 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.